

SOPRONI SÁNDOR

SZENTENDRE
A RÓMAIAK
KORÁBAN

SZENTENDREI FÜZETEK II-III.

A BORÍTÓT ÉS A BELSŐ ILLUSZTRÁCIÓKAT
SOPRONI EMESE KÉSZÍTETTE

A BORÍTÓN
SEPTIMIUS SEVERUS CSÁSZÁR
(193–211.) EZÜSTDÉNÁRJA

SZENTENDREI FÜZETEK II-III.

SOROZATSZERKESZTŐ:

MÁTÉ GYÖRGY

A *Szentendrei füzetek*

SOROZATBAN MEGJELENT:

I.

SÁNTA ANTAL:

SZENTENDRE TERMÉSZETI KÖRNYEZETÉNEK

KUTATÁSA ÉS VÉDELME

1985

ELŐKÉSZÜLETBEN:

MAROSVÖLGYI LAJOS:

SZENTENDRE EGY ÉVTIZEDE

(1975–1984)

SZEMELVÉNYEK SZOFRICS PÁL

HELYTÖRTÉNETI MUNKÁIBÓL

SZENTENDRE ÉS KÖRNYÉKE A KÖZÉPKORBAN

SOPRONI SÁNDOR

SZENTENDRE
A RÓMAIAK
KORÁBAN

SZENTENDRE • 1987

BEVEZETÉS

*Zuhog a fény a ház-sorok falára,
megtündököltet minden ablakot.
A római Castra Ulcisiára
valamikor itt így ragyoghatott.
Lábak dobbantak, had vonult kevélyen,
belerezzent minden útmenti ház,
íjak villantak, s ragyogott a fényben
ezer feketebőrű sztr tjász . . .*

[ÁPRILY LAJOS: SZENTENDREI VÍZIÓ]

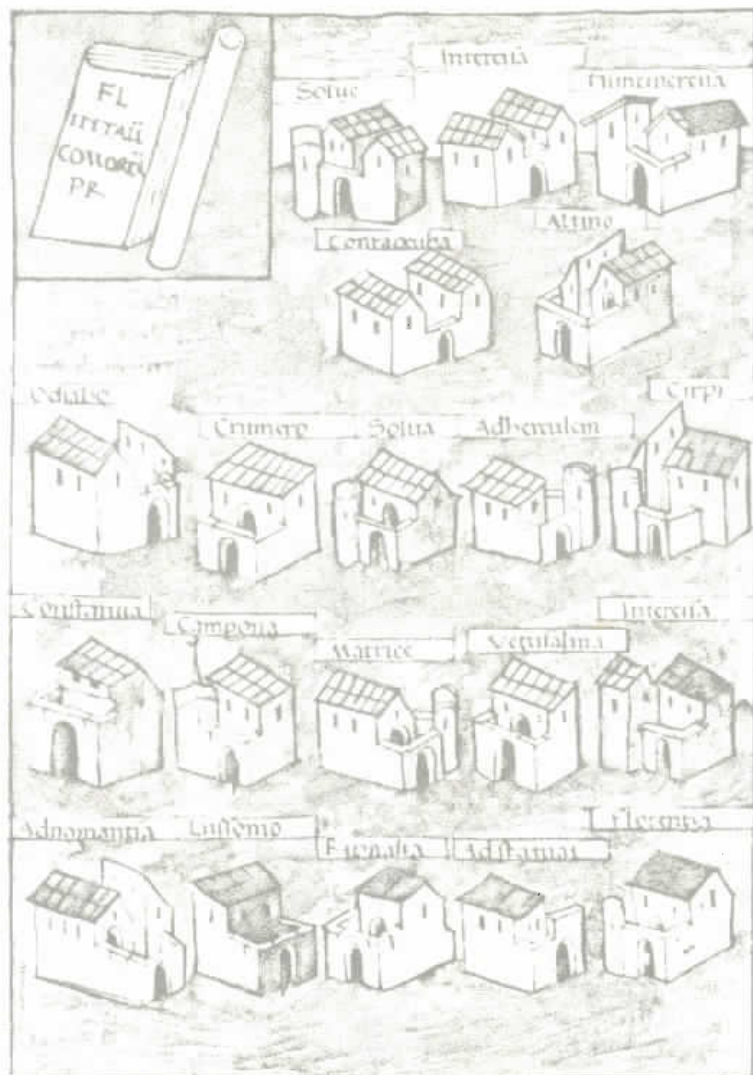
A Dunántúl történetében jelentős szerepet játszott a római hódítás, mely évszázadokra meghatározta az itt lakó népek életét, a terület történetét, és amely a római uralmat követő időkben is, szinte napjainkig érezteti hatását. Bár a Dunántúl, az egykori Pannonia szelíd lankái, kisebb-nagyobb hegyei, viszonylag mérsékeltebb éghajlata a Mediterraneumhoz szokott itáliaiak számára bizonyos fokig az északi, „zord” vidéket jelentette, az újonnan jött hódítók mégis hamar megszerethették e vidéket. Az elviselhető természeti környezet lehetővé tette számukra az ittlétet, és e táj négy évszázadon át szerves részévé vált az ókor egyik legnagyobb világbirodalmának. Pannonia jelentősége a birodalom életében változó volt, egyes időszakokban azonban meghatározó szerephez jutott a három világrészre kiterjedő állam életében.

Fővárosunk területén Aquincumban, a Dunakanyarban vagy a Dunántúl bármely részén is járunk, szinte lépten-nyomon találkozunk a másfél-kétezer éves élet maradó emlékeivel: épületek feltárt és konzervált maradványaival vagy a múzeumok kiállítási vitrinjeiben őrzött s az egykor itt élt emberek mindennapi életéről tanúskodó leletekkel. Aquincum, Tác, Szombathely, Pécs, Sopron, Balácsa – és sorolhatnánk tovább a helyeket – ma is látható, több-kevesebb monumentalitást idéző római emlékei éppen

úgy a letűnt idők emlékét idézik, mint a Dunakanyar, s azon belül Szentendre szerényebb, de számunkra különösen értékes római kori maradványai. Ismertetésünkben a római világbirodalom egyik szerény, határ menti településének emlékein keresztül szeretnénk bepillantást nyújtani Pannonia életébe, s vele a birodalom történetébe. Összefoglalásunk természetesen nem terjed ki az egykori élet minden egyes mozzanatára, inkább mozaikszerűen kívánja bemutatni az ókori Szentendrért.

SZEMBEN:
VALERIA TARTOMÁNY
A NOTITIA DIGNITATUMBAN

D V X · P R O V I N C I A E V A L E R I A E

I · SZENTENDRE TÖRTÉNETE A RÓMAI HÓDÍTÁSTÓL A HUN URALOMIG [I–V. SZÁZAD]

A római hódítás

A rómaiak figyelme viszonylag későn fordult a Közép-Duna vidéke felé. Bár Itália és a Balkán közötti szárazföldi összeköttetés biztosítására már az i. e. II. század közepén harcok folytak a rómaiak és a helyi pannon törzsek között, erre véglegesen csak Octavianus – a későbbi Augustus császár – i. e. 35-ben vezetett hadjárata nyomán került sor. Ekkor foglalták el a Száva menti út kulcsfontosságú települését, Sisciát (Sisak, Sziszek). A Szávától északra a Dunáig terjedő terület meghódítása elsősorban katonapolitikai, hadászati és kereskedelmi célokat szolgált. Míg ugyanis a szomszédos Noricum (a mai Ausztria területén) vas- és ezüstbányái vagy a később meghódított Dacia provincia (Erdély területén) arany- és sóbányái vonzották a hódítókat, addig a Dráva–Száva köze, majd i. e. 11-ben az egész Dunántúl katonai megszállása, ellenőrzése természeti kincsek híján inkább stratégiai jelentőségű hadműveletnek tekinthető. Az újonnan meghódított területből Illyricum néven szerveztek új tartományt, melyhez ekkor még a későbbi Dalmatia provincia is hozzátartozott. Büszkén hirdethette tehát Augustus császár híres politikai végrendeletében:

„A pannonok népét, amelyet principátusom előtt római hadsereg meg sem közelített, miután legyőzte őket Tiberius, aki akkor mostohafiam és hadvezérem volt, a római nép uralma alá vettem, és kiterjesztettem Illyricum határát a Duna folyam partjáig.” (*Monumentum Ancyranum* 30.)

A hódítás, melynek révén a Duna folyam lett a birodalom északi határa, teljes hosszúságban biztosította a Ny–K-i összekötő vízi utat. A Duna mint természetes határ – egyúttal jogilag is konkrétan meghatározható – a római birodalmat a barbaricumtól elválasztó vonalat is jelentette.

A római hódítás – különösen a déli területeken – komoly ellenállásba ütközött. A Dráva–Száva közén élő törzsek hősiessen harcoltak a betolakodók ellen. Erre utal a másfél évtizeddel később, i. sz. 6–8 között kitört

nagy pannon–dalmata lázadás is, melyet végül Tiberius fojtott vére. A Dunántúlon, s így a Dunakanyar vidékén is a hódítás békésebb körülmények között ment végbe. Az újonnan megszállt terület pacifikációja az I. század közepére gyakorlatilag befejeződött és nem sokkal később, Vespasianus császár uralkodása alatt (69–79.) Pannonia néven a birodalom önálló provinciája lett (1. kép). A tartomány a mai Dunántúl területén kívül magába foglalta a Dráva–Száva közét, a Szávától délre eső keskenyebb sávot, Szlovénia egy részét és Ausztria keleti felét.

A római hódítással a Dunántúl az ókor egyik leghatalmasabb birodalmának részévé vált. A megszállás egyúttal a római kultúra és civilizáció elterjedésével is járt. Jellemzői: a városi települések kialakulása, a kőépítkezés elterjedése, közművesítés – vízvezeték, csatornahálózat –, úthálózat kiépítése, az írásbeliség meghonosodása, a pénzgazdálkodás általánosává válása, a közigazgatás, az államapparátus megszervezése, hogy csak néhányat említsünk a fontosabb vívmányok közül.

Az őslakosok

A római hódítás korában a Dunántúl területén különböző kelta és illyr törzsek éltek. A Dunakanyar vidékén két törzsről tudunk: az illyr eredetű *azalusokról* és a kelta *eraviscusokról*. A két törzs között a határ a mai Visegrád vonalától húzódott a Pilis-és Vértes-hegységen keresztül a Balaton felé. Pilismarót az azalusok, Dunabogdány az eraviscusok szállásterületéhez tartozott. Ez utóbbi törzsnek, mely egyúttal Szentendre őslakosságát is alkotta, központja a budapesti Gellérthegyen volt. Az eraviscusoknak két telephelye is ismeretes Szentendréről. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum területén feltárt római villaépület egy korábbi őslakos telepre épült: a falak alatt eraviscus lakógödröket tártak fel. A másik telephelyük a Beton-elemyvár területén helyezkedett el, ahol az 1950-es években az i. sz. I. századból származó lakó- és hulladékgyökörök kerültek elő a Duna-part közelében. Itteni településük elég jelentős lehetett, amit a szép számban talált és az I. század végéről, a II. század első feléből származó, már római mintára készült sírköveik is igazolnak. A hódítást követő időkből származó sírkövek egyúttal azt is bizonyítják, hogy az eraviscus település lakói nem pusztultak ki, hanem lakóhelyükön maradván tovább éltek a római uralom alatt is.

A Duna túlsó partján, a „pesti” oldalon különböző, le nem igazott barbár népek laktak. A rómaiak megjelenésekor a kelta *osok*, tőlük keletre pedig a *cotinusok* éltek. I. sz. 50 körül, vagy esetleg még előbb, az Alföld területére iráni eredetű lovasnép, a *szarmata-jazigok* telepedtek le, míg a hegyvidéken és a Dunától északra eső részen a század közepén *germán* törzsek szorították ki a keltákat. A Duna-könyök vidékét a meglehetősen

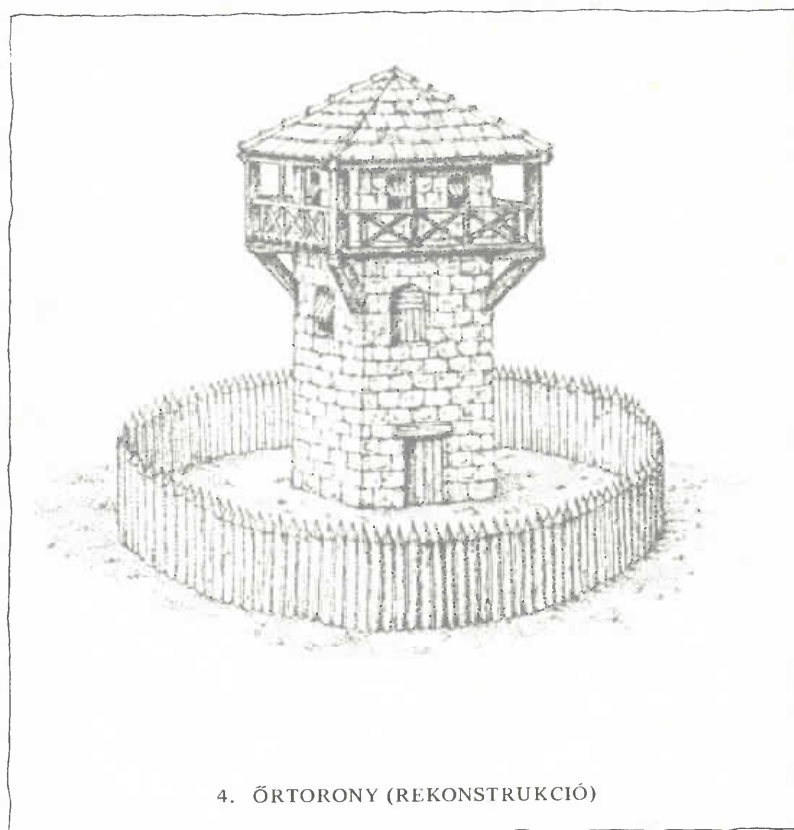
harcias *quad* törzs, a tőlük nyugatra eső részt az ugyancsak harcias *markomannok* törzse szállta meg. Ezek a meg nem hódított barbár népek a négy évszázados római uralom idején számos támadást hajtottak végre a „gazdag” római provincia ellen.

A limes

A római hódítással jó négy évszázadon keresztül a Duna folyam képezte a birodalom határát. Védelmére a rómaiak nagyszabású erődrendszert építettek ki (2. kép). Az erődrendszer – római nevén *limes* – légiosok táborából (6000 fő) és segédcapatok (*auxiliák*) táborából állt (500–1000 fő).

3. RÓMAI TÁBOR (REKONSTRUKCIÓ)

4. ÖRTORONY (REKONSTRUKCIÓ)

Pannoniában négy légióstáborot építettek, közülük kettő Magyarországon található: az egyik Budapesten *Aquincum*, a másik Komáromban (Ószőny) *Brigetio*. A légióstáborok között általában 15–20 kilométerenként helyezkedtek el az auxiliáris táborok (3. kép), melyek között az összeköttetést a kisebb örtornyok biztosították (4. kép). Ezek sűrűsége a stratégiai helyzethez igazodott: a kevésbé veszélyeztetett szakaszokon 5 kilométerenként, másutt néha 500 méterenként helyezkedtek el az előbb fából, később kőből épült örtornyok.

5. RÓMAI LÉGIÓNÁRIUS

A római megszállás kezdetben – az I. század közepén – csak a fontosabb felvonulási útvonalakra és a dunai átkelőhelyekre terjedt ki. Az első katonai táborok is itt létesültek. A század 70-es és 80-as éveiben, különösen Vespasianus császár idejében (69–79.) újabb Duna menti táborok – így pl. Dunabogdány (*Cirpi*), Esztergom (*Solva*) – épültek. A dunai limes táborok végső rendszerének kiépítése Traianus császár (98–117.) nevéhez fűződik.

A limes, s az ott állomásozó nagy létszámú katonaság a római uralom egész időszakában meghatározó szerepet játszott a tartomány történetében (5. kép). Az itt kialakult római élet szinte minden megnyilvánulására a hadsereg, a katonaság nyomta rá bélyegét.

Római helyőrség Szentendrén

A dunai limes végső megszervezésével egy időben, a II. század első éveiben Szentendrén is felépült a római katonai tábora, mely az *Ulcisia castra* nevet kapta. A név az illyr *vlk* – farkas jelentésű – szóból származik, így a tábor teljes neve magyarul „farkastábor”-t jelenthetett. A tábor eredetileg földből és fából épült ún. palánktábor volt, mely fával erősített földsáncból és az azt körülvevő árokrendszerből (*fossa*) állt. A földsánc belsejében helyezkedtek el a fából és vályogból emelt különböző rendeltetésű épületek. Erről a korai palánktáborról, mely a Bükkös-patak déli oldalán húzódó dombháton a Paprika bíró utca és a Dunakanyar körút – volt Római sánc utca – között helyezkedett el, ásatási adataink nincsenek. Mindössze az innen ismert korai leletek alapján következtethetünk meglétére. Ugyancsak ismeretlen, illetve bizonytalan a tábor legkorábbi megszálló helyőrsége, a feltételezések szerint valamelyik *cohors I Thracum* (a trákok I. számú gyalogos csapata) állomásozhatott ekkor Szentendrén. A cohors néhány tetőfedésre használt, bélyegzett téglája a legkorábbi periódusból való.

Ugyanebben az időben – 103 és 106 között – az eddig egységes Pannonia provinciát kétfelé osztották: *Pannonia superior* (Felső-Pannonia) és *Pannonia inferior* (Alsó-Pannonia) tartományokra. Szentendre Pannonia inferiorhoz tartozott, melynek székhelye Aquincum volt. A két tartomány

határa vidékünkön húzódott: *Ulcisia castra* helyőrségét Pannonia inferior hadrendjéhez sorolták, a dunabogdányi tábor (Cirpi) viszont már Pannonia superiorhoz került. A két tartományt elválasztó vonal nagyjából az azulus és az eraviscus törzs szállásterületének a határával esett egybe.

Az itt állomásozó katonaság közvetítésével megkezdődött és meggyorsult az idegennek számító, ún. *peregrinusi* jogállású helyi lakosság elrómai-asodása, asszimilálódása. Ez a folyamat legjobban a helyi őslakosság nagyszámú sírkövein figyelhető meg. A II. század második felére a lakosság jelentős része már elrómai-asodott, s ezt a fejlődést szakította meg a 160-as évektől a nagy szarmata–markomann háború. A barbárok betörései katasztrofális pusztulással jártak, a települések, táborok leégtek, elpusztultak, a lakosság is súlyos veszteségeket szenvedett. A császár, Marcus Aurelius (161–180.) személyesen vezette a rómaiak büntető expedícióit. A hadjáratok idején fogalmazta meg görög nyelven híressé vált filozófiai munkáját, az *Elmélkedéseket*; I. könyvének utolsó mondata így hangzik:

Írtam a quadok földjén, a Garam mentén.

Pannonia körzetében véres harcok dúltak, s Marcus Aurelius *Sarmatia* és *Marcomannia* néven két új provinciát kívánt szervezni az Alföldön és a Felvidéken. Ugyanekkor, 175-ben Szentendre későbbi történetét meghatározó jelentőségű események zajlottak a távoli *Syria* provinciában. Nézzük, mit ír erről a római történetíró a *Historia Augusta* című gyűjteményes munkában:

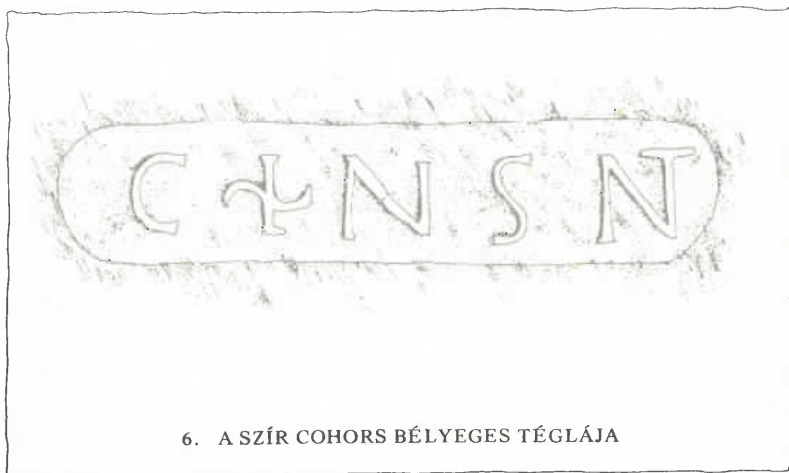
„Markomann és szarmata provinciát akart szervezni [t.i. Marcus Aurelius], és szándékát meg is valósította volna, ha Avidius Cassius nem lázad fel ellene éppen akkor a birodalom keleti részén. Avidius Cassius császárrá kiáltotta ki magát.

A császár a szarmata meg a markomann háború hadszíntereit otthagya Cassius ellen vonult. Rómában pánik tört ki, mivel a lakosság attól tartott, hogy Cassius Antoninus [Marcus Aurelius] távolléte alatt behatol a fővárosba. De Cassiust hamarosan megölték és fejét elvitték Antoninusnak. Marcus megtiltotta a senatusnak, hogy súlyos büntetést mérjenek azokra, akik részt vettek az összeesküvésben. Az elhurcoltakat, a deportáltakat visszahívatta és csupán néhány centuriót büntetett halállal. A

Cassiushoz pártolt városoknak megbocsátott.” (Historia Augusta. Marcus Antoninus 25. Terényi István fordítása.)

Mire a császár Szíriába érkezett, az Avidius Cassius-féle lázadást elfojtották. A Historia Augusta kissé idillikus leírása ellenére Marcus Aurelius természetesen gondoskodott arról, hogy a fellazadt, s ezért kevésbé megbízható katonaság egy részét eltávolítsa a felkelés fészekéből. A pannoniai hadszíntéren egyébként is szükség volt katonai utánpótlásra, és a tervezett új provinciák megszállására – mely mint tudjuk nem következett be – két új, 1000–1000 gyalogos katonából álló cohorsot szervezett a lázadókból. Mindkét alakulatot az aquincumi légió tábor közelébe, a szentendrei és a dunaújvárosi (*Intercisa*) táborokba vezényelte. A két csapat legkésőbb 176-ban érkeztetett új állomáshelyére. A szentendrei tábor helyőrsége ettől kezdve a *cohors I milliaria Aurelia Antonina Surorum sagittariorum* (a síretek 1. számú, Aurelia Antonina nevű gyalogos íjász ezrede) lett (6. kép).

A két szír íjász alakulat Pannoniába vezénylését az az igény is indokolta, hogy a velük szemben lakó, ugyancsak íjász, lovas szarmaták ellensúlyozására hasonló fegyverzetű alakulatok álljanak rendelkezésre, méghozzá a főváros, Aquincum két szárnyán, északon és délen.

6. A SZÍR COHORS BÉLYEGES TÉGLÁJA

7. CARACALLA CSÁSZÁR (211–217.) EZÜSTDÉNÁRJA

A szentendrei szír cohors legkorábbi eddig ismert emléke a leányfalui késő római őrtorony falába építőanyagként másodlagosan befalazott emléktábla, melyet a csapattest alapításának 20. évfordulójára, 195. június–július havában Septimius Severus császár (193–211.) tiszteletére emelt *Ulcisia castra* táborának helyőrsége. A feliratos tábla érdekessége egyébként, hogy az egész birodalom emlékei között itt szerepel legkorábban caesarként a későbbi Caracalla császár (7. kép, 211–217.) neve. E felirat másik érdekessége, hogy amikor a szentendrei cohorsot újjászervezték, a táblán feltüntetett nevét is átjavították. Ettől kezdve – kb. a 2–3. század fordulójától – a csapat hivatalos neve így hangzott: *cohors I milliaria nova*

Severiana Surorum sagittariorum equitata civium Romanorum (a szírek 1. számú, római polgárokból szervezett új lovas íjász Severiana ezrede). A csapattest a nevében szereplő új alapító jelzöt, a *Severianát* Septimius Severus császártól kapta.

Ulcisia castra virágkora

A 193-ban Pannoniában, *Carnuntum* (Deutsch-Altenburg, Ausztria) légi-óstáborában császárrá kikiáltott Septimius Severus és utódai, a Severusok alatt jelentős gazdasági fellendülés következett be birodalomszerte, így Pannoniában is. Az itt megválasztott Septimius Severus különösen kedvelte Pannoniát. Aquincum ekkor, 194-ben nyerte el a megtisztelő *colonia* rangot, s ez kihatott a környező vidékre, a szomszédos *Ulcisia castra* lakosaira is.

Az Aquincum, Pannonia inferior fővárosa közelében fekvő, s bizonyos mértékig a mediterrán, itáliai dombvidékre emlékeztető Szentendre és környéke a rómaiak korában is vonzotta a „főváros” lakóit. Kiszolgált katonák – *vetaranusok* – és az aquincumi városi tanács tisztségviselői, a vagyonosabb polgárok, kereskedők szívesen telepedtek meg Szentendrén és a környező dombvidéken. Részben családi kapcsolatok, részben a környéken szerzett kisebb-nagyobb birtokok kötötték ide ezeket az embereket. Ez a folyamat már a 2. század elején megindult.

A veteranusok valamennyien az aquincumi légióban, a *legio II adiutrix*-ban szolgáltak. Egy részük, különösen a II. században, minden valószínűség szerint helybeli, pannoniai volt, de már ekkor is találunk közöttük más tartománybelit. Érdekes az egyik sírfelirat, mely a pomázi Teleki-kastélyból került a szentendrei múzeumba (RIU 939)*. A sírkő az Aquincumban megtelepedett kölni kereskedő colonia egyik családjának emléket őrizte meg számunkra.

* Barkóczy László – Soproni Sándor: Die römische Inschriften Ungarns 3. Bp. 1981. A továbbiakban: RIU

A kapcsolat más vonatkozásban is fennállt Aquincummal. Az aquincumi *collegium fabrum*, illetve a *collegium fabrum et centonariorum* (az ácsok, illetve az ácsok és a posztókészítők egyesületei) neve több szentendrei sírfeliraton is feltűnik. Ugyanakkor a szentendrei szír közösség szoros kapcsolatot tartott az aquincumi szírekkel is. A cohors egyik katonájának a verses feliratú szarkofágja Óbudán, a Daru utcában került elő. Ennek a szír közösségnek a sírkertjét a közelmúltban találták meg Óbudán, a Bécsi út mentén.

A vagyonosabb polgárok és a leszerelt katonák a város határában építették fel több-kevesebb fényűzéssel villaépületeiket, melyek egyúttal birtokközpontok is voltak. Közülük a legdíszesebbet a mai Szabadtéri Néprajzi Múzeum területéről ismerjük, ahol a Szabadság-forrás (Sztara-voda) közelében az 1970-es években feltárt épületmaradványok konzerválása jelenleg is folyik. A díszes villaépület központi része teljes feltárássra került. Ezenkívül Pismányból, Püspök-major közeléből s a szomszédos Pomázon több helyről is ismerünk ilyen villaépületeket. Közülük említésre méltóak a Dolina-, a Zdrávyák- és a Lugi-dűlőben részben feltárt romok.

A severusi virágkor a szentendrei tábor életében is döntő változást hozott. A közelmúltban előkerült feliratos építési tábla (RIU 865) tanúsága szerint ugyanis ekkor, minden valószínűség szerint 213–214-ben került sor a tábor teljes újjáépítésére. A tábla egy késő római sírból másodlagos felhasználásban szétvágvá, töredékesen került elő. Eredetileg a tábor egyik kapuját díszítette. Jó okunk van feltételezni, hogy az addig nagyrészt fából és vályogból épült tábor teljes átépítése kőből csak ekkor történhetett meg, és a Sanac-dűlői tábor ekkor nyerte el véglegesnek mondható formáját. A feltételezést alátámasztja, hogy a táborparancsnokság, a *principia* épületének alsó szintjéről a szír cohors nagyszámú, Caracalla császár korából származó *Antoniniana*-jelzős bélyeges téglája került elő. Ez a körülmény a Caracalla-kori építési táblával jól összevág.

Ugyanekkor, vagy esetleg már Commodus császár idejében (180–192.) a Szentendre és Leányfalu között fekvő Hunka-dombon is épült egy kisebb erőd, ahol a *cohors I Ulpia Pannoniorum* – mely eredetileg az esztergomi táborban (*Solva*) állomásozott – Caracalla korában építkezést vagy javítást végzett. Ezekre azért volt szükség, mert 212–213-ban a Dunakönyök vidékét súlyos betörés érte: a quadok támadása pusztította a

környék erőrendszerét. Az Esztergomban állomásozó csapat mellett a szentendrei cohors is részt vett a III. század első harmadának újjáépítési munkáiban. Szentendrén kívül ugyanis Aquincumból, Visegrádról (*Pone Navata*), Dunabogdányból (*Cirpi*) és Nagytétényből (*Campona*) is ismerjük bélyeges tégláit.

A III. század első felében, a Severusok alatt élte virágkorát a szentendrei tábor és a tábor déli, valamint nyugati, s talán az északi oldalán is kialakult ún. *vicus militaris*. Ez utóbbi településen – mely nagyrészt kőházakból vagy kőalapozású vályogfalas épületekből állt – a katonák családtagjai, a kereskedők és az iparosok éltek. 212-ig, az ún. *Constitutio Antoniniana*ig a segédc csapatok katonái nem rendelkeztek római polgárjoggal, így a *ius matrimonium*mal, a házassági joggal sem. Csak a 25–30 éves katonai szolgálat letöltése után törvényesíthették házasságukat. A *Constitutio* a birodalom valamennyi szabadon született polgárának biztosította a teljes római polgárjogot.

A szentendrei feliratok: sírkövek, oltárkövek és egyéb köemlékek legnagyobb része ebből az időszakból származik. A szíriai csapatokkal egy időben, a markomann háborúk súlyos pusztításait követően sok család telepedett át Pannoniába, elsősorban a birodalom keleti provinciáiból. Szentendrén is jelentősebb szír közösség alakult ki; a szírek magukkal hozták otthoni szokásaikat, kultuszaikat. Egy nemrég előkerült művészi kivitelezésű *Mithras*-dombormű (23. kép) jelzi, hogy a keleti eredetű, perzsa napisten kultusza itt is elterjedt. A dombormű egy *Mithraeum* szentélyét díszíthette. Helyét még nem sikerült azonosítani.

A Severusok korában a császárok többször is megfordultak Szentendrén. Így minden bizonnyal 202-ben itt járt a dinasztia alapítója, Septimius Severus. Talán ekkor szervezték át a szír cohorsot, és ettől kezdve viselte nevében a *Severiana* alapító jelzöt is. A császár látogatását egy nagyméretű, sajnos csak töredékesen ránk maradt oltár (RIU 864) jelzi. A 212–213. évi quad betörést követően 214-ben Caracalla császár megtekintette a tartomány határerődítményeit. Látogatása, melyet ugyancsak egy töredékesen fennmaradt felirat (RIU 842) jelez, összefüggésben állhatott a tábor újjáépítésével. A 214. év egyúttal változást jelentett a tartományi felosztás tekintetében. Az addig Szentendre és Dunabogdány között húzódó határt jóval nyugatabbra, *Brigetio* (Komárom–Szőny) és *Arrabona* (Győr)

8. ALEXANDER SEVERUS CSÁSZÁR (222–235.) EZÜSTDÉNÁRJA

között húzták meg. Ezzel a *Brigetió*ban állomásozó *legio I adiutrix* (az 1. segélylégió) is *Pannonia inferior* hadrendjéhez került.

A szentendrei szír cohors 230-ban két nagyméretű emlékművet állított – valószínűleg a tábor szentélyében – Alexander Severus császár (222–235., 8. kép) és felesége, Iulia Mamaea tiszteletére (RIU 867–868). A cohors 232-ben keleten részt vett a perzsa háborúban, majd 235-ben *Germaniá*ba, a rajnai front harcainhoz vezényelhették. Távolléte alatt az aquincumi légió részlege helyettesítette. E korból való Aur(elius) Mucianusnak, a *legio II adiutrix* katonájának szentendrei oltárköve (RIU 877). Ezt követően 241. június 1-jén hallunk utoljára a szír cohorsról, amikor is Iul(ius)

Victor, a csapat zászlóvivő lovaskatonája a kelta eredetű lovasistenségnek, *Eponának* állított oltárkövet (RIU 869, 22. kép). A cohors további sorsáról semmi konkrét adatunk nincs, forrásaink többet nem emlékeznek meg róla. Nem kizárt, hogy esetleg Philippus császár (244–249.) *carpok* elleni hadjáratában – a mai Románia területén – vett részt, s onnan nem tért vissza az alakulat. Kétségtelen viszont, hogy Philippus császár uralkodása alatt már az aquincumi légió katonái állítanak emléktáblát Szentendréen a császár tiszteletére (RIU 879). A töredékes feliraton a kiegészítés alapján eredetileg több mint száz, itt állomásozó katona neve lehetett felsorolva, ebből azonban mindössze csak harminc maradt reánk.

A hanyatlás kora. Ulcisia castra – Castra Constantia a későkorban

A következő évtizedek súlyos megpróbáltatásokat hoztak a pannon limesre és a tartományra. A 259. évi *gót, szarmata, quad*, majd a 270 körüli *vandál* betörések szinte alapjaiban rendítették meg a dunai limest. Minden bizonnyal a szentendrei tábor is osztozott a környező erődök sorsában, a pusztítások Ulcisia castrát sem kímélték. Erre utal az a több mint 300 dénárból álló éremlelet, mely 1939-ben a Paprika bíró utca 15. számú ház udvarán került elő. Elrejtése a 270 körüli vandál betöréssel állhat kapcsolatban. A kincs tulajdonosa a betörés során elpusztult, elásott vagy onát csak a késői véletlen hozta felszínre. A limes táborok pusztulását jelzi, hogy az albertfalvai tábor újjáépítésére nem is került sor.

A háborúk, betörések során a szentendrei tábor melletti polgári település is sokat szenvedett. Az ásatások tanúsága szerint csak részben épült újjá, a megmaradt polgári lakosság nagyobb része a biztonságosabb védelmet nyújtó tábor falai közé költözött. Ettől az időtől kezdve a legfontosabb forrásanyag, a feliratos köemlékek száma rendkívül megfogyatkozik, egyre gyéribben tudósítanak bennünket a tábor életéről.

A limes és a szétzilált hadsereg újjászervezése már Gallienus (253–268.) alatt megindult, s éppen ebből az időből származik az egyik legszebb szentendrei oltárkövünk (RIU 871) is. Az oltárkö – melyet P(ublius) Ael(ius) Aelianus, a *legio II adiutrix* parancsnoka *Hercules Augustus* tiszteletére állított – már az újjászülető életet jelzi (9. kép).

9. P. AELIUS AELIANUS
HERCVLES AVGVSTVSNAK ÁLLÍTOTT OLTÁRKÖVE

A teljes újjászervezés és újjáépítés Diocletianus uralkodási idejére (284–305.) esik. Megtörtént a tábor kijavítása, ahová a *Notitia Dignitatum*, „a méltóságok jegyzéke”, e késői katonai sematizmus adatai szerint (*Not. Dign. occ. XXXIII. 34.*) egy új alakulat, az *equites Dalmatae*, a dalmát lovasság néhány száz fős csapata került. Ennek az alakulatnak a katonája lehetett Aur(elius) Marcellus, aki 297-ben *Iupiter* és *Iuno* istenségek tiszteletére fogadalmi oltárkövet állított (RIU 876). A felirat szövegezése fényt vet az egyszerű katona gondolatvilágára. A szöveg szerint ugyanis – „*quod miles votavit, veteranus solvit*” – amit katona korábban megfogadott, most mint veteranus teljesítette. Minden bizonnyal a korszak súlyos szarmata–római hadjáratainak egyikén veszélybe kerülve fogadalmat tett, hogy ha túléli a bajt, a legfőbb istennek és istennőnek állít majd fogadalmi oltárkövet.

Diocletianus alatt, a III. század utolsó éveiben, 295 után újra átszervezték a pannoniai tartományokat. A korábbi *Pannonia inferior*t kétfelé osztották, és az északi feléből, Kelet-Dunántúlból új provinciát alapítottak, melyet Diocletianus leányáról – aki egyúttal a társcsászár, Galerius felesége volt – *Valeriának* neveztek el. A tartomány katonai központja továbbra is Aquincum maradt.

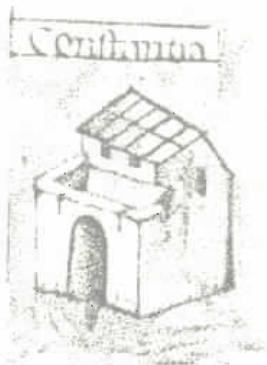
Nagy Constantinus császár uralkodása alatt (306–337.) a szentendrei tábor szerepe megnövekedett. A tábor védműveit átépítették, korszerűsítették. A defenzív harcmodorhoz alkalmazkodva – a védők munkáját segítő – a táborfal síkjából kiugró patkó és legyező alakú tornyokkal erősítették meg a falakat. Ezek a kiugró tornyok a falakat ostromló ellenség oldalba támadását segítették. Az átépítés a 320-as években történt. Ezzel egy időben épült fel római irányítással az Alföldön élő és a rómaiakkal szövetségre lépett szarmata törzsek szállásterületét körülvevő sáncrendszer, az ún. Csörsz-árka, vagy Ördög-árok. A nagyszabású védmű a Szentendrével szemben fekvő Duna-szakaszról indult el és körülölelve az Alföldet Keveváránál (Kovin) érte el ismét a Dunát. A sáncrendszerre azért volt szükség, hogy amíg a szövetséges római csapatok átkelnek a Dunán, föltartóztassa a keletről jövő támadást.

Hadászati célból a 350-es években II. Constantius császár uralkodása idején (337–361.) Szentendre vonalában a Dunán és a Szentendrei-szigeten keresztül átkelőhelyet létesítettek. A Duna jobb partján, Szentend-

re déli határában, a Dera-patak torkolata közelében egy kisebb erődöt építettek. Hasonló hídfőállást emeltek a szigeten a horányi révtől kissé délre, valamint a Duna bal partján a dunakeszi rév közelében. Ezek a hídfőállások biztosították az összeköttetést a sáncrendszert ellátó bázishoz, a Duna-parttól mintegy 3 km-re, a Göd határához tartozó Ilka-major mellett ugyanekkor épített nagyméretű római táborhoz. Ennek az új tábornak – mely Szentendrével szemben feküdt – a nevét rontott formában ugyan, de a *Notitia Dignitatum* szintén megőrizte (*Not. Dign. occ. XXXIII. 55.*). Eredeti neve *Contra Constantiam* volt, s a táborban a *legio II adiutrix* egy részlege állomásozott.

A gödi tábor nem véletlenül kapta a *Constantia* nevet. Időközben, vagy éppen ezzel egy időben ugyanis a szentendrei tábor korábbi nevét is megváltoztatták. A tábor új neve *Castra Constantia* lett. A névváltozás pontos idejét nem ismerjük, s bár a névadás II. Constantius korára jellemző, figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy ugyanebben az időszakban három tábor neve is megváltozott Pannoniában. Mindhárom korábbi név a latin nyelvben rossz csengésű volt. A Szentendre nevében szereplő, s a latin „*ulciscor*”, megboszul jelentésű szóhoz hasonló név helyett a „*constantia*”, szilárd, állhatatos, állandó jelentésű nevet adták. Ez az új név szerepel már a *Notitia Dignitatum*-ban is (10. kép) és két, Szentendren előkerült sírfeliraton is. Az egyiket Fl(avius) Dragilis, a tábor 70 éves korában elhunyt egykori parancsnokának nevét olvashatjuk (RIU 903b), míg a másikon, Fl(avius) Superianus sírkövén megemlítik, hogy az elhunyt *Constantiában* katonáskodott (RIU 906). E két köemlék egyúttal a legkésőbbi szentendrei római sírkő, mindkettő a IV. század második feléből származik.

A szentendrei tábor legkésőbbi történetére vonatkozóan meglehetősen kevés adat áll rendelkezésünkre. A pannoniai születésű császár, I. Valentinianus uralkodása idején (364–375.) nagyarányú erődítési munkák folytak az egész dunai határ mentén, így a Dunakanyar területén is. A szentendrei táborból származó szépszámú korabeli bélyeges téglák az újjáépítési, illetve helyreállítási munkálatokat jelzi. Hasonló javítások folytak a Hunka-dombi erődben és a dunai átkelőhely hídfőállásaiban, valamint *Contra Constantiam* táborában is. Itt *Frigeridus dux*-nak, *Valeria* tartomány katonai parancsnokának nevével bélyegzett téglák is előkerültek. Ugyancsak az ő

10. CONSTANTIA A NOTITIA DIGNITATUMBAN

neve olvasható a Leányfalun a 370-es évek elején épült nagyobb őrtorony egyik tégláján is. A leányfaluihoz hasonló erődöt tártak fel 1934-ben a budakalászi Luppá csárda közelében is.

A Szentendre feletti, de különösen a Visegrád–Esztergom közötti Duna-szakaszon a 370-es évek elején több tucat őrtorony, kisebb erőd épült, s ez a szakasz a dunai limes legjobban megerősített vonalává vált. Ezen a 45 km-es szakaszon nem kevesebb mint 7 tábor és több mint 40 őrtorony, kiserőd, hídfőállítás vigyázta a birodalom határát.

A Dunakanyar fokozott megerősítése az alföldi sáncrendszerrel állt összefüggésben. A sáncok szerepe ugyanis az volt, hogy a keletről megindult, s egyre erőteljesebbé váló népvándorlás népeit bizonyos irányba: a Dunakanyar és a vaskapui Al-Duna vidékére terelje. Ezt a két folyamatszakszt ugyanakkor a rómaiak áttörhetetlennek tűnő védőrendszerrel erősítették meg. A dunai limes és a vele kapcsolatos sáncrendszer végső kiépítése tulajdonképpen ekkor, Valentinianus uralkodása alatt fejeződött be.

A császár 375-ben maga is megfordult vidékünkön, amikor a Börzsöny-hegység táján élő quadok ellen büntető hadjáratot vezetett. A kortárs ró-

mai történetíró, *Ammianus Marcellinus* így emlékezik meg az eseményről:

„... Valentinianus sietve Aquincumba indult. És a hamarjában adódott alkalomra hajókat kapcsolatva egymáshoz, majd gyors igyekezettel hidat ácsoltatva össze belőlük, más részen átment a quadokhoz. Ezek ugyan megbámulták szakadékos hegyeikből az érkezését, ahová sokan közülük bizonytalanságukban övéikkel elhúzódtak s nem tudván, hogy mi is történik velük, de szinte földbe gyökerezett a lábuk, amikor megpillantották saját földjükön Róma felséges hadijeleit, nem úgy, mint azt elképzelték. Előrenyomulva tehát erőltetett meneteléssel, ha a dolgok állása úgy kívánta és lemészároltatva mindenféle életkorú embereket, akiket még ekkor is szertekóborolva kapott el a váratlan megrohanás és házaikat felgyújtva visszatért mindazokkal, akiket magával vitt.” (XXX. könyv 5, 13–14.)

A császár a történetíró leírása alapján Aquincumból *Castra Constantián* áthaladva valahol Visegrád tájékán pontonhídon kelhetett át a Dunán. *Ammianus Marcellinus* leírása egyébként jól érzékelteti egy ilyen császári büntető hadjárat mivoltát.

A római uralom végnapjai

A római uralom utolsó évtizedeit a fokozatos hanyatlás jellemezte. A gótok elleni hadrianopolisi veszített csata (378-ban) után a belső társadalmi problémákkal terhes római birodalom az egyre gyengébb harckészültségű katonasággal már nem tudott ellenállni a népvándorlás keletről jövő fokozódó nyomásának. 379-ben *hun–keleti gót–alán foederati* (szövetéséges) barbár csoport telepedett le Pannonia keleti felében. A Dunakanyar erődeiben, így a szentendrei táborban is megtaláljuk ennek a barbár népcsoportnak, katonaságnak a jellegzetes emlékményét. A limes objektumait fokozatosan elhagyták a rómaiak. 380 körül nagyobb átszervezés történik a pannoniai limesen, s a Dunakanyar területén három tábor – a hideglelőskeresztit (Esztergom és Pilismarót között), a visegrádi és a dunabogdányit – feladott a római hadvezetés. Valószínűleg ugyanez lett a sorsa Szentendre ellenerődjének, *Contra Constantiam* táborának is,

miután az alföldi sáncrendszer, a Csörsz-árok is elvesztette jelentőségét és megszűnt határ-, illetve védővonal lenni. Érthető tehát, hogy a Dunakanyar korábbi fokozott megerősítésére már nem volt szükség. Kiürítették a néhány évvel előbb épített több tucat kis négyszögletes őrtornyot is. A hídfőállásokat, így a Dera-patakit kisebbre építették át.

Az V. század első évtizedeiben a limes szerepe, jelentősége tovább csökkent. A táborok, kiserődök már szinte semmi védelmet nem jelentettek Pannonia lakói számára. A védősereg elbarbárosodott és megfogyatkozott. A szentendrei tábor helyőrsége 100–200 főnél már aligha lehetett több. Ugyanakkor fokozatosan elmosódott a különbség a római zsoldban álló s túlnyomórészt barbárokból álló katonaság és a túlparti barbárok között. A teljesen lezüllett római határvédelem a hunok nyomásának már nem tudott ellenállni, és a 430-as évek elején Pannonia keleti felében, így Szentendrén is megszűnt a római uralom, és a hunok foglalták el vidékünket.

Szentendre római kori lakosságának egy kis töredéke valószínűleg még itt maradt és a tábor romjai között tengette tovább szegényes életét. Attila halálát követően megszűnt a hun uralom és különböző germán törzsek érkeztek ide. Ebből a korból Szentendrén nincsenek emlékeink. Az ugyancsak germán *langobardok* idejéből viszont egy nagyobb temetőt ismerünk az Írószergyár területéről. A langobard sírok között néhány, a tovább élő római eredetű lakossághoz tartozó személy sírját sikerült feltárni. Az egyre pusztuló római tábor területén a langobardokat követő és 568-ban ideérkező *avarok* emlékeit is megtaláljuk, sőt a VII. század elején Szentendre az egyik avar törzs fejedelmének központja lehetett. Ezt látszanak igazolni a múlt században talált pompás arany sírleletek.

A tábor romjai a későbbi időben már csak kőbányául szolgáltak. A középkori Szentendre a tábortól északra épült fel, részben éppen a tábor romjaiból. A fennálló falmaradványok bontása egészen a század elejéig tartott. Az újkori Szentendre házaiba is sok kőanyagot építettek be a tábor romjaiból. Végül századunk első felére már teljesen eltűntek a felszínről az egykor monumentális erőd maradványai, s mindössze a Sanac-dűlő és a Római sánc utca neve jelezte a felszín alatt megbúvó romok helyét.

II · SZENTENDRE RÓMAI EMLÉKEI

Kutatástörténet

A szentendrei római tábor romjairól a legelső említés egy angol utazótól, Richard Pococke-tól származik, aki 1736-ban járt hazánkban és az utazása során látott régi emlékeket leírta. Leírásában a szentendrei tábor akkor még magasan álló falairól, mérföldköveiről és feliratos emlékeiről is megemlékezik. Ezek a feliratos leletek 1808-ban a volt Pajor-kúria (Kossuth Lajos utca 5. szám) kertjéből – ahol a tábor keleti kaputornya található – a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. A városi tanács már 1799-ben intézkedett az építkezések során előkerülő antik ingóságoknak a városházán történő elhelyezéséről. Ebből a célból kéttagú bizottságot is létrehozott. 1830-ban Neskó Lázár kereskedő költségén a tábor területén kutató-ásatásokat is végeztek.

A tábor emlékeiről az első tudományos igényű leírás a hazai régészeti kutatás úttörőjétől, Römer Flóristól származik. Az 1850-es években részletesen felmérte az akkor még a felszínen látható romokat. Kutatásairól 1857-ben a Magyar Tudományos Akadémián számolt be. 1866-ból származó, kéziratban fennmaradt tanulmányában részletesen leírta a tábor maradványait. Ebből megtudjuk, hogy a tábor déli fala a felszínen még közel két méter magasan állt. A szőlőkben másutt is másfél méter magas falakat látott.

A múlt század folyamán a földmunkák, elsősorban a szőlőművelés során a római tábor és a Hunka-domb környékéről előkerült köemlékeket előbb a Magyar Nemzeti Múzeumba szállították be, majd a század végétől az újonnan alapított Aquincumi Múzeum kutatási területe lett. Az első tudományos igényű ásatást dr. Nagy Lajos, az Aquincumi Múzeum későbbi igazgatója vezette a tábortól délre fekvő késő római temetőben 1928–29 telén. A sírokon kívül ekkor került elő az ókeresztény *cella memoriae* (temetői sírkápolna) is. Az 1930-as években előbb Nagy Lajos (1934–35.), majd Nagy Tibor (1939, 1940, 1942) végeztek kutatásokat

a Sanac-dűlőben, melyek nagy vonalakban tisztázták a tábor alaprajzát és építéstörténetét. 1934-ben került sor a Dera-pataki és horányi hídfő-állások feltárására is. Az ásátásokat követően a romokat csaknem mindenütt visszatemették. Az előkerült jelentős mennyiségű leletanyag a fővárosi múzeumba került.

Az 1940-es években végzett feltárások során felmerült egy helyi múzeum alapításának gondolata, s ebből a célból Nagy Lajos az Aquincumi Múzeumba korábban beszállított szentendrei köemlékek legtöbbjét visszaszállíttatta Szentendrére. Előbb a Városháza udvarára, majd 1945 után a római tábor területére, jelenlegi felállítási helyükre kerültek.

1951-ben megalakult a szentendrei Ferenczy Károly Múzeum, a mai Ferenczy Múzeum, s ettől kezdve a városban és a környékén folyó régészeti kutatások a helyi múzeum hatáskörébe tartoztak. A korábbi ásátások legtöbb anyaga is ide került, mely az újabb feltárások anyagával jelentősen bővült. Az utóbbi évtizedekben elsősorban leletmentések folytak. Így a tábor melletti késő római temetőben 1965-ig Soproni Sándor, majd Maróti Éva, Tettamanti Sarolta és Topál Judit végzett a különböző építkezésekkel kapcsolatban feltárásokat, melyek során összesen 112 római sír került elő. Az 1970-es évek elején a Skanzen területén Koczur Éva, majd Topál Judit egy díszes római villaépület maradványait tárta fel. Az utóbbi években a Magyarország Régészeti Topográfiája kötetei számára folytak nagyobb terepkutatások a város határában, melynek során sikerült tisztázni a város közigazgatási területén belül és a környéken található római lelőhelyeket.

A régészeti kutatásokkal párhuzamosan folyt az ásátások során előkerült leletek tudományos feldolgozása. Az első közlemények Kuzsinszky Bálint tollából jelentek meg, majd őt követték Nagy Lajos és Nagy Tibor tanulmányai, melyekben a feltárásokat és az előkerült köemlékeket ismertették.

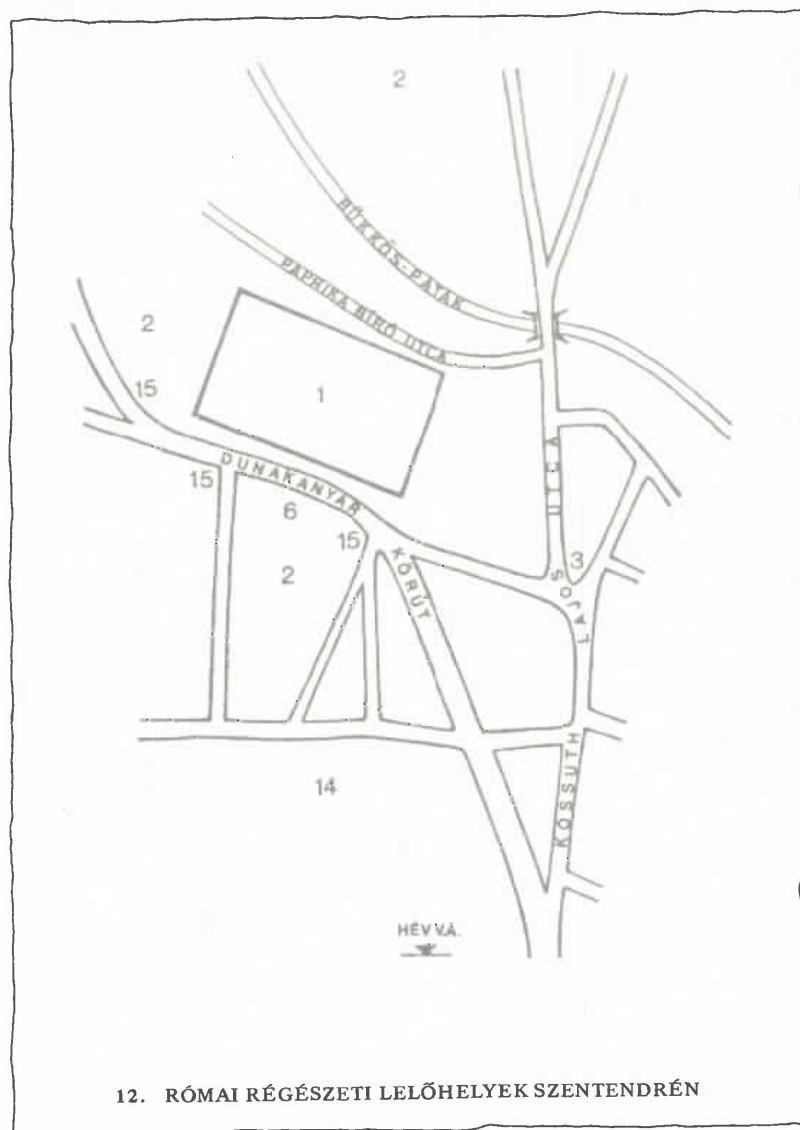
Az újabb gazdag, Szentendre és környéke római korára vonatkozó szakirodalomból kiemelhetjük Topál Juditnak és Maróti Évának a szentendrei késő római temetőt ismertető tanulmányát és Soproni Sándornak a szentendrei és környékbeli római feliratokat összefoglaló munkáját. Nemrég jelent meg a Magyarország Régészeti Topográfiája XIII/1. kötete, mely a város és környékének valamennyi eddig ismert római kori lelőhelyéről

Jelmagyarázat
a 11. és 12. számú ábrához

1. Tábor
2. Vicus militaris
3. Fürdő
4. Hunka-dombi kiserőd
5. Dera-pataki hídfőállás
6. Ókeresztény sírkápolna
7. Pismányi villa
8. Püspök-majori villa
9. Dömör-kapui villa
10. Villa a Skanzenben
11. Limes út
12. Pomázi út
13. Korai temető
14. Késői déli temető
15. Késői északi temető
16. Főtéri temető
17. Hunka-dombi temető

11. RÓMAI RÉGÉSZETI LELŐHELYEK SZENTENDRÉN

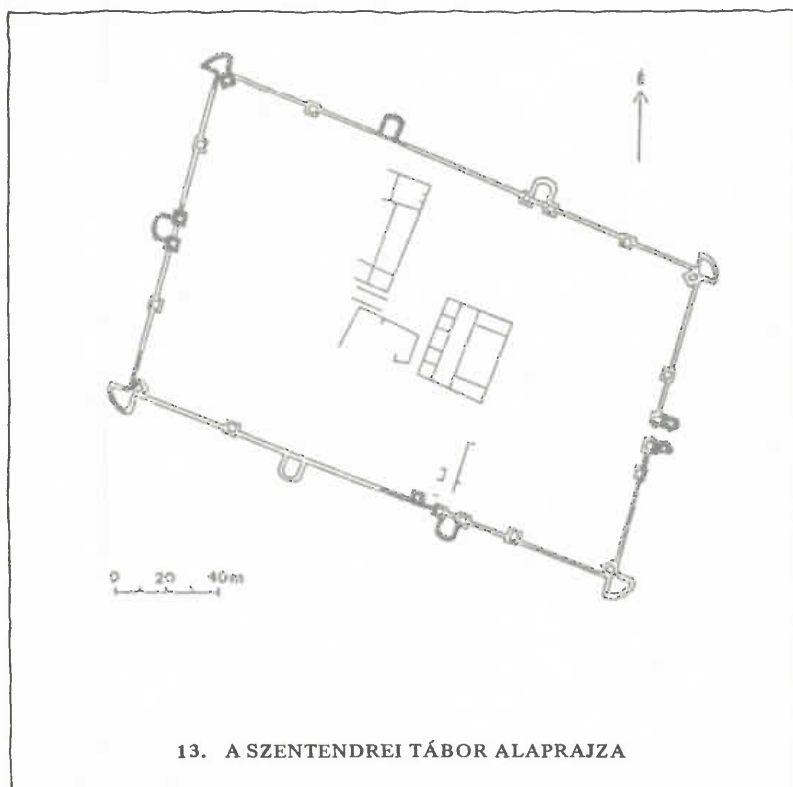

12. RÓMAI RÉGÉSZETI LELŐHELYEK SZENTENDRÉN

(11–12. kép) és az ott előkerült leletekről ad részletes tájékoztatót. Újabb a múzeum folyóiratában, a *Studia Comitatus* kötetekben rendszeresen jelennek meg a különböző régészeti tanulmányok.

A tábor: Ulcisia castra – Castra Constantia

A szentendrei római tábor a Bükkös-patak melletti dombháton, a mai Paprika bíró utca és a Dunakanyar körút közötti területen található (13. kép).

A limes táborait birodalomszerte egységes alaprajzi séma szerint építették. A sáncrendszerrel, fallal körülvett táborbelsőben szabályos utcahálózat mentén helyezkedtek el a különböző épületek. A római uralom kezdeti időszakában a táborfalakat gerendákkal erősített földsánccal, a belső épületeket fából vagy vályogtéglából építették. Később a táborokat kőfallal vették körül, és a belső épületeket is kőből emelték. A szentendrei tábor is követi az általános gyakorlatot, bár az eddig feltárt belső épületek bizonyos mértékig eltérnek a megszokott alaprajzi sémáktól. A tábor hossza 205 m, szélessége 134 m. Méretei 1000 főből álló, *milliaria* alakulat elhelyezését tették lehetővé. A tábor sarkai a szokástól eltérően nem derékszögűek, az alaprajza kissé trapéz formát mutat.

VÉDMŰVEK

A táborfalon kívül kettős sáncárok övezte a tábort. Ennek mérete különböző volt. Így a nyugati, az ún. *decumana* fronton – ahol a kertekben ma is kisebb mélyedés jelzi a táborárok helyét – 25 m széles volt az árokrendszer. A fal közelében egy kisebb, 3,75 m, majd egy mélyebb és szélesebb, 5,19 m mély árok következett. A Duna felé eső keleti, *praetoria* fronton ugyancsak ilyen kettős sáncrendszer található. Itt meg lehetett állapítani, hogy az árokrendszert többször is átépítették. Az első periódusban épült sánctól később betöltötték, és egy újat ástak helyette, mely hasonló sorsra jutott. A harmadik periódusban valószínűleg a faltól távolabb húzódtott a tábor árka, ezt azonban még nem sikerült kikutatni. A sánc mély és meredek árka, melyen az átkelést még karókkal is nehezítették, komoly akadályt jelentett a magas táborfalat ostromlók számára. A tábor déli árka a volt Római sánc utca vonalát követte. Az egykori Római sánc utcának ez a szakasza ma a Dunakanyar körút nevet viseli. Itt található a múzeum római kőtára.

A tábort emeletmagasságú kőfal vette körül. A rendkívül masszív, habarcsba rakott fal vastagsága 120–160 cm között váltakozott. A táborfal belső oldalán döngölt földből, melyet gyeptéglával borítottak, egy belső körüljárót építettek, mely egyúttal a táborfalat is erősítette. A belső körüljáró mellett találjuk a körbefutó utat, a *via sagularis*t. Ez az ostrom esetén a védősereg gyors átcsoportosítását segítette a veszélyeztetett falszakaszokra.

A táborfal minden oldalán egy-egy kapubejárat található. Az oldalakon és sarkokon tornyok erősítették a falat. Ezek a kőtábor első periódusában négyszögletesek voltak és a táborfal síkján belül helyezkedtek el. Mindössze fél méterrel állt ki elülső oldaluk a falsíkból. A tábor kaputornyai közül hármat tártak fel. Mindhárom kapubejáratot az első periódusban egy-egy négyszögletes kis torony védte. A tábor főkapuján, a keleti kapun (*porta praetoria*) keresztül vezető 4,20 m széles utat kölapokkal burkolták. A kaputornyot a IV. század első felében átépítették: a négyszögletes kis tornyok elé egy-egy nagyobb, patkó alakú tornyot emeltek. A tábor hátsó kapuja, a *porta decumana* a korai időkben hasonló volt a főkapuhoz. A négyszögletes tornyok belmérete 2,80×3,50 m volt. Az átépítéskor a bejárat elé egy nagyobb, patkó alakú elfalazást építettek, s ezzel a közlekedést megszüntették. Hasonlóan jártak el a déli kapuval (*porta principalis dextra*), s ez történhetett a még fel nem tárt északi kaputornyossal (*porta principalis sinistra*) is, mely a Paprika bíró utcában található. Így a későkorban, a Constantinus-kori átépítés után a tábornak csak egy bejárata, az ellenség felőli oldalon fekvő kapuja maradt használatban. Valamennyit kváderkövekből építették fel, átépítésükről, kijavításukról a belsejükben talált, többször megemelt padlószint tanúskodik.

Az első periódusban a táborfal kissé lekerekített sarkain befelé ugró, trapéz alakú tornyokat találunk. Közülük az ÉNy-i torony belmérete 3,38×3,20 m volt. Később a táborfal síkjából kiugró, ún. legyező alakú saroktornyokat építettek. Belső szélességük 9, hosszúságuk 7,50 m. A kaputornyokhoz hasonlóan, a tábor oldalain a négyszögletes kis tornyokat patkó alakú tornyokkal helyettesítették. Közülük az északi oldalon lévő torony belmérete 6,50×5,80 m volt.

BELSŐ ÉPÜLETEK

A tábor belső beépítettsége feltárások hiányában csak hozzávetőlegesen ismert. Úthálózata a szokásos elrendezést mutatja: a két oldalsó kaput összekötő *via principalis* és a keleti és nyugati kapukat összekötő út, a *via praetoria* és a *via decumana* metszéspontján állt a tábor központi épülete, a *principia*, a táborparancsnokság székháza.

Principia

A belső épületek közül teljesen csak ezt ismerjük. A mintegy 33×28 m alapterületű kőépület a leletek tanúsága szerint csak Caracalla korában épült meg. A keresztirányú csarnokból és udvarból álló előtér – ahol a díszszemléket, ítélethirdetéseket és egyéb közösségi eseményeket tartották – mögött a hátsó szárnyon, mely 6,50 m széles volt, öt helyiség, a tulajdonképpeni parancsnoki részleg található. Közülük a középső, nagyobb, alapincézett helyiség volt a táborszentély. Itt őrizték a császár képmását, a csapat hadijelvényeit, a pincében pedig a hadipénztárt, a katonák zsoldját. Az északi helyiség padlófűtőszerkezettel (*hypocaustum*) volt ellátva. A *principia* épületét a későkorban, Diocletianus vagy Constantinus korában teljesen újjáépítették.

Quaestorium

A parancsnoki épület mögött, az ún. *retentura* részen két épület került részbeni feltárára. A *via decumana* déli oldalán fekvő többhelyiséges maradvány a táborparancsnokság irodaépülete (*questorium*) lehetett. A központi udvar körül elhelyezkedő szobák egy részében fűtőszerkezet került elő, a falakat freskó díszítette.

Egyéb épületek

Az úttest másik oldalán, a tábor északi felében egy nagyobb épület három helyiségét tárták fel. Az épület rendeltetése egyértelműen nem határozható meg, csak a teljesen feltárt alaprajz alapján dönthető majd el, milyen célt szolgált. Az észak-déli irányban elhelyezkedő helyiségek közül az északi sarokszoba légfűtéses volt, falait freskó és stukkó féloszlopok díszítették.

A tábor egyéb épületeiről nincsenek ásatási adataink. Az analógiák alapján legtöbbjük kaszárnyaépület volt, melyek előtérből és 8–8 fős hálókamrákból álltak, hosszanti oldalukon fedett oszlopos verandával. Istállók, kórház (*valetudinarium*), gabonarakár (*horreum*) és a táborparancsnok lakóépülete tartozott még a tábor képezéhez.

A polgári település – vicus militaris

A tábor nyugati, déli s feltehetően az északi oldalán épült *vicus militaris* házaiban a katonák családtagjai, az iparosok és a kereskedők, valamint a kiszolgált katonák, a veteránusok laktak. A tábor *porta decumanáján* kivezető 5 m széles út – mely Püspök-major irányában Pomáz felé haladt – két oldalán szórt beépítési formában helyezkedtek el a lakóházak. 1942-ben Nagy Tibor az út északi oldalán öt épületet teljesen, hármat pedig részben feltárt.

Az 1. számú ház a tábort övező ároktól (*fossa*) 13 m-re épült. A három építési periódust felmutató észak-déli irányú épület 5,50×20,70 m nagy volt és négy helyiségből állt. Ehhez nyugat felől fallal kerített udvar csatlakozott. Egy későbbi átalakításkor az utca felőli oldalon még egy helyiséget emeltek. Az egyik helyiség légfűtéses volt, és a falakat gondosan kifestették. A ház hátsó traktusát ekkor már nem használták.

Ettől nyugatra két négyszög alakú lakóházat tártak fel, kivitelezésük szerényebb volt. A 2. számú ház három helyiséges, míg a 3. épület mindössze egy 8,20×7,90 m-es helyiségből állt. A legnyugatibb, a 4. számú ház az úttesttől kissé beljebb épült, két helyiségből állt, mérete 10,60×12 m.

A 2. és 3. számú ház mögött 10,50×16 m nagyságú villa került elő, melynek kőfalai 60 cm vastagok voltak. Bejárata az északi oldalon helyezkedett el. A középső nagy teremben és a két nyugati helyiségben fűtőszerkezetre bukkantak. Terrazzópadló és falfestés jelzik, hogy az épület egy tehetősebb család tulajdona lehetett. A házat később kibővítették, előbb a délkeleti sarokhoz építettek egy 5×7 m-es szobát, majd a déli oldalon egy hosszabb folyosót emeltek, melynek nyugati végét apsis zárta le. A folyosórész későbbi átalakítása után lehetséges, hogy kisebb ókeresztény házi bazilikát alakítottak ki az épületben. A település észak felé a Paprika bíró utcáig húzódott, ezen a részen szerényebb épületek helyezkedtek el.

A tábortól dél felé kivezető út nyugati oldalán, az ókeresztény *cella memoriae* mellett II–III. századból származó falmaradványok kerültek elő. Hasonló maradványokat lehetett megfigyelni az úttól keletre, az Árpád utcában is. Ezeknek az épületeknek a falai általában agyagba rakott

kövekből készültek. Más táborokhoz hasonlóan a harmadik, az északi oldalon is állhattak lakóépületek. A Bükkös-pataktól északra, a Liget utcában Tettamanti Sarolta leletmentő ásatása során előkerült II–III. századi leletek arra utalnak, hogy a *vicus militaris* erre a részre is kiterjedhetett.

Az ellenség felőli oldalon, a tábor *praetoria* frontja előtt polgári épületek nem állhattak.

A *vicus militaris* teljes kiterjedése még nem ismert. A II–III. századi épületek a III. század második felének háborús pusztításai következtében nagyrészt összeomlottak, többségük nem is épült újjá. A IV. században a polgári lakosság a tábor falai közé költözött s az egykori lakóházak helyét temetkezőhelynek használta.

*

Az egykori római tábor és a polgári település maradványaiból ma viszonylag keveset láthatunk. A Római várkert utca 1. számú ház (Paprika bíró utca sarok) kertjében a ház előtti részen az északi oldal patkó alakú toronyának konzervált maradványai láthatók. A Szakmunkásképző Intézet (Római sánc köz 1.) mögötti kisebb falszakasz a táborfal (*praetoria front*) maradványait jelzi. A középső részén kissé kiugró faldarab egy oldalsó négyszögletes toronyhoz tartozott. Ugyanitt a *porta praetoria*, a főkapu kisebb részlete is látható.

Jól megfigyelhető a Dunakanyar körüttől néhány méterre északra a tábor déli falának vonulata. Az Órtorony utca torkolatával csaknem szemben fekvő részen a déli táborkapu, a *porta principalis dextra* helyét a járda mellett egy kisebb földdomborulat jelzi. Az északi táborfalnak a Paprika bíró utcával párhuzamosan futó vonulatát az utca déli oldalán kiemelkedés mutatja. A nyugati sáncárok a volt gépállomási gépszínek előtti kertekben a felszínen mélyedés formájában jelentkeznek ma is. A *vicus militaris* maradványaiból semmi sem látszik.

Fürdőépület

A Kossuth Lajos utca 14. és 16. számú ház és a mai járda, valamint útszint alatt padlófűtéses építmény maradványai kerültek elő árokásás alkalmával 1949-ben és 1962-ben.

A falmaradványok közvetlenül a járda alatt helyezkednek el. A terrazópádlos helyiség padló- és falfűtéses volt. A padlófűtés (*hypocaustum*) 70 cm magas tartóoszlopai andezitből készültek és egy alsó, ugyancsak terrazzóból készült padlószinten álltak. A fal belső oldalát a padló feletti részen üreges téglákkal (*tubi*) burkolták. Ezekben a téglákban és a padló alatt meleg levegőt áramoltattak.

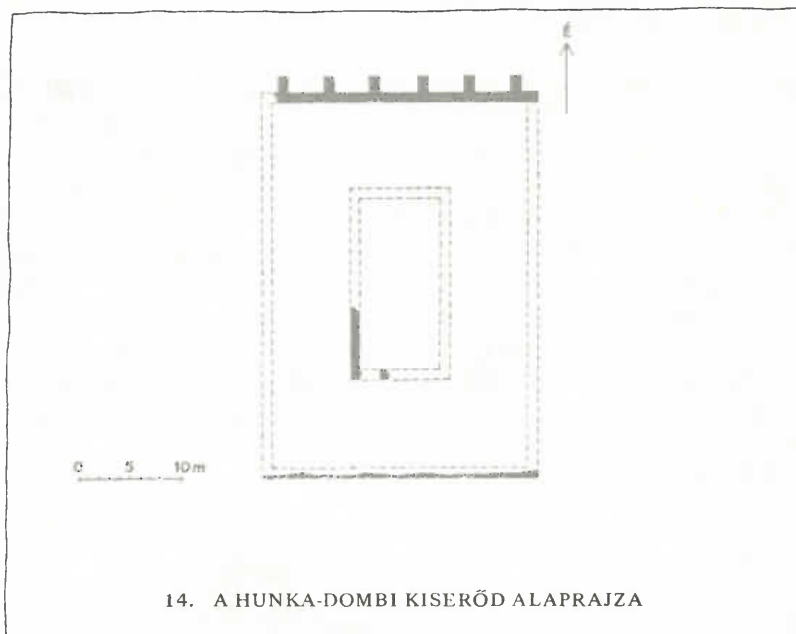
Az analógiák alapján ezen a helyen csak a táborhoz tartozó katonai fürdő állhatott. Az előkerült részlet a fürdő *caldariuma*, meleg vizes medencéje volt. Az épületet az ott talált bélyeges téгла alapján a szír cohors katonái emelték, minden bizonnyal Caracalla korában.

Érdekes módon befolyásolja az egykori római fürdőépület a város mai utcahálózatát. A Kossuth Lajos utca – mely az egykori római országút nyomvonalát követi – a Fürdő utca sarkánál látszólag indokolatlanul megtörik és megszűkül. Ezt az itt található római fürdőépület romjai tették szükségessé. A mai Fürdő utca elnevezés nincs kapcsolatban a római fürdővel. Véletlen egyezéssel állunk szemben: a fürdő romjait csak 1962-ben sikerült azonosítani, az utcát viszont már 1894-ben így nevezték az itt álló városi tisztasági fürdőről.

Hunka-dombi kiserőd

Közismert, hogy a 11. számú műút 23-as kilométerkövétől nem messze, a Sztelin-patak északi oldalán emelkedő, szabályos kúp alakú, 25–30 m magas Hunka-domb tetején egy római kori kiserőd maradványai vannak (14. kép). Területén régészeti feltárás még nem volt, mindössze a felszíni falmaradványokból és leletekből következtetünk az építmény alaprajzára és korára.

A mintegy 30×40 m-es, téglalap alakú erőd északi fala a domb északi oldalán a felszínen is hosszan megfigyelhető. Ettől mintegy 38–40 m-re

14. A HUNKA-DOMBI KISERŐD ALAPRAJZA

a felszínen nyomon követhető a vele párhuzamosan futó déli fal. Az ezek-től körülbelül 10 m-re húzódó belső fal egy kisebb szakasza az egyik pin-cében 170 cm magasan maradt meg. A téglalap alakú építmény egy ud-vart vett körül. Az erőd alaprajzáról többet nem tudunk. Kérdéses az északi falszakaszon megfigyelhető támpillérek rendeltetése.

A felszíni leletek – elsősorban a bélyeges téglák, pénzék és kerámiatö-redékek – alapján az erőd a II. század végén, Commodus (180–192.) vagy a III. század elején, Caracalla uralkodása idején épült. Erre a korai pe-riódusra utalnak az aquincumi *legio II adiutrix*, valamint az esztergomi táborban (*Solva*) állomásozó *cohors I Ulpia Pannoniorum* bélyeges téglái. A kiserőd IV. századi használatára érmekek és Valentinianus korából szár-mazó bélyeges téglák utalnak. A kerámialeletek azt mutatják, hogy még a IV–V. század fordulóján is használták az erődöt, mely az *Ulcisia castra* és *Cirpi* (Dunabogdány) között húzódó limes utat is ellenőrizte.

Dera-pataki hídfőállás

Közvetlenül a Duna-parton, a Dera-patak torkolatától kissé délre fekvő hídfőállást Nagy Lajos 1934-ben teljesen feltárta (15. kép). A 20×20 m nagyságú központi torony falvastagsága 2 m volt. Ehhez a toronyhoz L alakú szárnyfalak csatlakoztak, ezek végén a vízparton egy-egy kisebb, 7,50×7,50 m-es torony helyezkedett el. A két szárnyfal a vízparton nagyobb, mintegy 30×30 m-es zárt udvart vett körül, mely csak a Duna felől volt nyitott.

Az erődöt a horányi és a dunakeszi hídfőállással egy időben, II. Constantius korában, a 350-es években építették. A 370-es években kisebb javításokat végeztek az építményen, melynek kis tornyait és az L alakú szárnyfalait 380 körül elbontották. A hídfőállás mint négyszögletes őrtorony még az V. század elején is használatban lehetett. A romokat az 1960-as években teljesen elpusztították.

Ókeresztény sírkápolna – cella memoriae

A római tábortól délre, a Dunakanyar körút és a Dr. Nagy Lajos utca sarkánál, a késő római temető területén fekvő sírkápolnát Nagy Lajos 1929-ben tárta fel. Egy része 1965-ben ismét napvilágra került.

Az egyszerű négyszögletes alaprajzú épület két helyiségből állt. Az 5,35×5,20 m-es nagyobb helyiséghez északnyugat felől egy kisebb, 3,80×2 m-es sírkamra csatlakozott. A falak vastagsága 80–85 cm. A sírkamra belső falát rózsaszínű terrazzóvakolat fedte. A sírt már korábban feldúlták a sírablók. A nagyobb helyiség díszes kivitelezésű lehetett, amiről az 1929-ben előkerült művészi értékű oszlopfő tanúskodik. A sírkápolna díszes külső kiképzésére utalnak azok a késő római ízlésű párkánydarabok, amelyek 1965-ben kerültek be a szentendrei múzeumba.

Az ókeresztény sírkápolna a táborhoz tartozó temető legkésőbbi temetkezési helyén található. A IV. század második felében építették.

Római villák Szentendre határában

A város határában több helyütt is megfigyeltek római épületmaradványokat, melyek kiterjedésük alapján római villaépületek lehettek. Ezek tulajdonképpen kisebb vagy nagyobb gazdaságok központjai voltak. Rendszeres régészeti kutatás csak a Skanzen területén található villaépületben volt. A felszíni nyomok alapján további villaépületekkel számolhatunk Pismányban a Cseresznyés utca egyik telkén, a Pomáz felé vezető dűlőút mentén a Püspök-major környékén, valamint a Kő-hegy oldalában a Ságvári Endre turistaház és a Dömör-kapu felé vezető országút elágazása közelében. A szomszédos Pomázon ugyancsak több helyről ismerünk villamaradványokat, melyek egy részében feltárások is folytak. Legismertebb a Thomas Edit által a Lugi-dűlőben feltárt díszes villaépület, de hasonló állhatott a Budakalász irányában fekvő Dolina-dűlőben. Itt és a Zdrávyák-dűlői villaépületben Nagy Tibor végzett régészeti kutatásokat. További villákat ismerünk még a Tavan- és az Új-dűlőből is. Ezek az épületek a leletanyag alapján általában a II. század elejéről származnak és építésük Traianus-kori veteranus telepítéssel állhat kapcsolatban.

A Skanzen területén a Szabadság-forrás (Sztara-voda) közelében az 1950-es években gyümölcsfaültetés alkalmával bukkantak rá a villaépület falaira. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiépítésével 1973–75-ben szükségessé vált az épület kutatása, majd részbeni feltárása. Az ásásokat előbb Kocztur Éva, majd Topál Judit vezette. Topál Judit leírása alapján a nagy kiterjedésű, mintegy 5000 m² beépítettségű *villa rustica* központi része, a 67×78 m-es lakóépület, a tulajdonképpeni villa került feltárásra. Az oszlopos *peristylummal* övezett középső nyitott udvar körül helyezkedtek el a különböző rendeltetésű helyiségek. Ezekhez a délkeleti oldalon 33×18 m-es fürdőrészlég is tartozott. A központi villaépület méreteit mutatja, hogy nem kevesebb mint 52 helyiséges volt. Belső kiképzésük pompáját az előkerült díszes freskó- és stukkómaradványok és a *perystilium* korinthosi oszlopai is jelzik. A fontosabb helyiségek padlófűtéssel rendelkeztek, a padlót terrazzó burkolta. A központi épületen kívül a kerítéssel övezett térségben több gazdasági épület maradványa is előkerült.

A jelentős mennyiségű leletanyagban különböző kőfaragványok, a belső udvar világítását szolgáló agyag világítótornyocskák, feliratos boroskészlet, kerámiaszobrocskák, vízvezeték ólomcsöve és a mezőgazdasági szerszámok érdemelnek figyelmet. Az épület három fő építési periódust, s azon belül további két kisebb átépítést mutat. A III. században épült villát a IV. század utolsó harmadában lakói elhagyták. A lakatlan épületek lassan az enyészet martalékaivá váltak. A villaépület tulajdonosaira konkrét adatunk nincs, kiszolgált katona vagy egy módosabb polgár, esetleg aquincumi tanácsstag tulajdona lehetett. A feltárt romok konzerválása folyamatban van, elkészültük után a rommező a Skanzen emlékei között kerül majd bemutatásra.

Úthálózat

A rómaiak a hódítást követően kiépítették a tartomány úthálózatát: a limes táborait összekötő ún. limes utat és a településeket, városokat, valamint Pannoniát a szomszédos tartományokkal összekötő országutakat. Ezek legtöbbször 5–7 m szélesek voltak, s leginkább a mai makadámutakhoz hasonlíthatók.

Szentendre határában két római országútról tudunk. Közülük a fontosabbik Aquincumból kiindulva a Duna-menti limes táborait kötötte össze. Erről az útvonalról a III. századból származó útikönyv, az *Itinerarium Antonini* is megemlékezik: az *Aquincumot Crumerummal* (Nyergesújfalu) összekötő úton az első állomásként a 9 mérföldre fekvő *Ulcisia castrat* említi (*Itin. Ant. 266, 10*). Egyébként ebből a forrásból ismerjük Szentendre római kori nevét. A távolságadatnál valószínűleg valamelyik kódexmásoló tévedhetett, mivel a tényleges távolság a Szentendrén előkerült mérföldkövek alapján is csak 8 római mérföld (*millia passuum*) volt (1 római mérföld = 1000 dupla lépés = kb. 1485 m). A limes út maradványai a város déli határában és Budakalász közelében a szántóföldeken ma is megfigyelhetők. A 11. számú műúttól kissé keletre kisebb terephullám és kavicsos sáv jelzi az út helyét. Ezen a szakaszon az út szerkezetét még nem vizsgálták meg. Valószínűleg itt is 5–6 m széles, kőalapozású lehetett, melyet kavicsréteggel borítottak. Az út a Dera-patakot átszelve a mai Dózsa György út és a Kossuth Lajos utca vonalában haladt el a római tábor főkapuja előtt, majd tovább a Fő téren és a Vörös Hadsereg útján vezetett észak felé. Az útvonal irányát a Dózsa György úton a korai temető, a Kossuth Lajos utcai fürdőépület és a Fő téren előkerült késői sírok határozzák meg. A főútvonalból a HÉV-állomás környékéről egy leágazás vezethetett a tábor déli kapujához. Ennek helyét nem ismerjük. A tábor főkapuja természetesen szintén össze volt kötve az előtte haladó limes úttal. Az északi kapun kivezető út a Bükkös-patak hídjához vezethetett.

A másik útvonal a tábor nyugati kapujától (*porta decumana*) indult ki és a *vicus militaris*t elhagyva, a Püspök-majori római villa érintésével Pomáz-Klissza-dűlő felé haladt, és a Pomáz határában fekvő villatelepülések felé biztosította az összeköttetést. Ez az út rosszabb minőségű lehetett.

Az utakon a távolságot kőből faragott 1,50–2,50 m magas mérföldjelző oszlopok (*milliarium*) mutatták. A mérföldkövek felirata az állító császár valamennyi címének felsorolásán kívül a legközelebbi fontosabb településtől, a mi esetünkben Aquincumtól való mérföldtávolságot tudatta. A limes út mentén ilyenek a város déli határában és a tábor főkapujánál (*porta praetoria*) kerültek elő. A Luppá-csárda közelében egy Diocletianus nevét feltüntető töredékesen fennmaradt mérföldkő valószínűleg

V millia passuumra – 5 római mérföldre – állt Aquincumtól. Szentendre határában a Dera-pataktól délre egy Maximinus császártól (235–238.) származó kő VI mérföldre jelezte az utat. A tábor főkapujánál előkerült és a III. század első felének különböző császáraitól származó mérföldkövek számozása VIII mérföldet mutat. Közülük a legdíszesebb Alexander Severus császártól, 229-ből származik, ma a Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításán látható (16. kép).

Temetők

Az őslakosság és a hódító rómaiak halottaikat az I–II. században elhamvasztották és úgy temették el. A II. század második felében Pannoniában is általánossá vált a koporsós, szarkofágos temetkezés. A sírokhöz tartozó, több-kevesebb művészi pompával faragott sírtáblák, szarkofágok a településből kivezető utakat szegélyező temetőekben álltak. A III. század közepétől a szarkofágokat – melyek készítését egyébként csak a gazdagabb családok engedhették meg maguknak – a földbe temetett téglasírok vagy a korábbi sírtáblákból épített kőládasírok és az egyszerű földsírok váltják fel. A temetkezési szokásokban is megmutatkozik az elszegényedés, egyre kevesebb sírt jelöltek sírkővel. A szentendrei síremlékek legnagyobb része a II–III. századból származik. A sírokba a túlvilági életre utalókat adtak: mindennapi használati tárgyakat, fegyvereket, ékszereket, pénzt és élelmet tettek az elhunytak mellé.

A város területén öt helyről is ismerünk római temetőrészleteket. Az általános szokásnak megfelelően itt is a településről, a táborból kivezető utak mentén találjuk a temetőket.

A korai temető az Aquincum felé vezető országút mentén a Dózsa György út vonalában helyezkedett el. A mai autóbusszpályaudvar közelében talált hamvasztásos sír és a Dózsa György út középső szakaszán feltárt szarkofágtemetkezések jelzik a II–III. századi temető helyét. A tábor DNy-i sarka környékéről is ismerünk néhány ilyen korai sírt. Később, a IV. század folyamán a temetők a táborhoz közelebb kerültek. Az eddig feltárt késői sírok két területről származnak. A déli temetőrészlet a Római temető utca és a Vasúti villasor között került napvilágra.

16. ALEXANDER SEVERUS MÉRFÖLDKÖVE 230-BÓL

Az északi, a jelek szerint nagyobb temető sírjai a Dunakanyar körút és a Római sánc utca mentén lelhetők fel. A legkésőbbi, már ókeresztény sírok a tábor közelében, a *cella memoriae* környékén találhatók. A késői temetőből eddig mintegy 150 sírt tártak fel földmunkák kapcsán.

Egy kisebb temetőrészlet ismeretes a Fő térről, ahol 1966-ban csatornázási munkák alkalmával a Blagovestenszka templom előtti járda és úttest alatt három, IV. századból származó sír került elő. A sírok az észak felé vezető limes út irányát is jelzik. A temető kiterjedése itt sem ismert.

17. AGYAGKORSÓ A TEMETŐBŐL

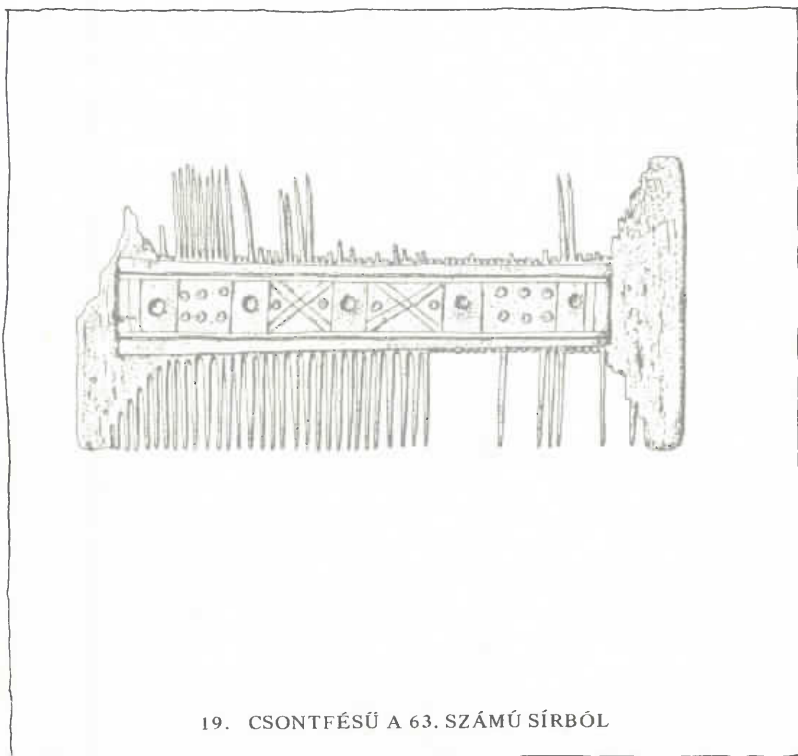
18. ÜVEGPOHÁR AZ 51. SZÁMÚ SÍRBÓL

Ugyancsak késő római sírokra bukkantak még a múlt század végén szőlőtelepítési munkák során a Hunka-domb oldalában. A IV. századi sírok építéséhez korábbi sírköveket használtak. Ez a temető a dombon épült kiserődhez tartozott.

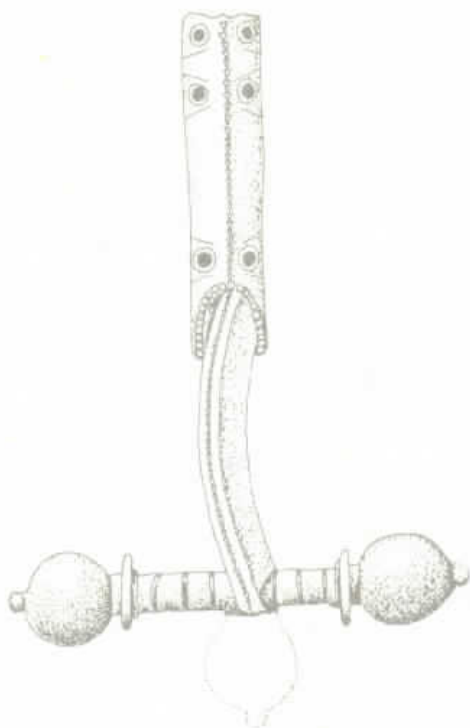
A legjelentősebb természetesen a tábor temetője volt. Sajnos a korai temetőt szinte alig ismerjük. Az I. század végéről, a II. század elejéről származó szépszámú sírkő a IV. századi temető sírjaiból, másodlagos felhasználásból került elő. A korábbi temető felhagyott köveiből kőládákat építettek, s abba temették az elhunytakat. Legismertebb a tábor melletti késő római temető északi fele. A sírok nagy részét sírrablók már a rómaiak korában megbolygatták. A korábban a felszínen, az utak mentén felállí-

tott szarkofágokhoz hasonlóan ezeket a földbe temetett sírládákat, téglasírokat, sőt néha az egyszerűbb földsírokat is kirabolták. Gyakori volt az utántemetkezés: egy-egy szarkofág vagy kőládásír egy egész családnak szolgált nyugóhelyül. Az ilyen utántemetkezésekkor is megbolygatták a korábbi temetkezéseket.

A sírok leletei az általános római gyakorlatot mutatják. A legáltalánosabb melléletek a változatos formájú agyagedények: korsók (17. kép), csuprok, bögrék, tálak. Néhány üvedény (18. kép) mellett gyakori az egyszerűbb ékszerek sírba helyezése: így bronz karperecek, fülbevalók, gyűrűk, üvegyöngyök, csont vagy bronz hajtűk, csontfésűk (19. kép), de

19. CSONTFÉSŰ A 63. SZÁMÚ SÍRBÓL

20. BRONZFIBULA A 3. SZÁMÚ SÍRBÓL

csontból faragott dobókocka és agyagmécsesek is megtalálhatók a leletek között. A vastárgyak közül a legáltalánosabbak az egyszerű kések, koporsószegek vagy ládikatarozékok. Gyakori sírlelet még a különböző típusú bronz vagy vas ruhakapcsoló tű, a fibula is (20. kép). A túlvilági utazáshoz pénzt is tettek a halottak mellé.

III · SZENTENDRE RÓMAI KORI TÁRSADALMA

A római település lakosságáról, életéről, szokásairól az ásatások során előkerült leletek tájékoztatnak bennünket. A legfontosabb emlékcsoportot a kőemlékek, ezen belül is a feliratos emlékek szolgáltatják. Mint hiteles, korabeli írásos maradványoknak felbecsülhetetlen a történeti értékük. Különösen a helyi lakosság életére, összetételére, foglalkozására, műveltségére, hitvilágára és egyéb szokásaira vonatkozóan meghatározó jelentőségűek. A sírkövek, oltárkövek, mérföldkövek, építési táblák és a különböző domborművek a mindennapi élet titkaiba is bepillantást engednek.

A feliratok hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy vázlatosan megrajzolhassuk az itt élt lakosság társadalmi összetételét is. Természetesen a kép hiányos, hiszen nyilvánvalóan csak a módosabb polgárok, katonák engedhették meg maguknak, hogy sírköveket, oltárköveket állítsanak. A szegényebb rétegek, osztályok, a felszabadított rabszolgák (*libertus*) vagy a rabszolgák erre nem gondolhattak. Utóbbiak száma ezen a katonai jellegű településen elenyésző lehetett, inkább a környező vidék kis- és középbirtokain számolhatunk néhány rabszolgával.

A település lakosságának összetételét tükröző mintegy 70 felirat három fő társadalmi csoportra utal: a hódításkor itt talált helyi, eraviscus őslakosságra; a hódító és *Ulcisia castra* táborában állomásozó katonaságra, valamint családtagjaikra; végül a közeli fővárosból, Aquincumból idetelepedett városi tisztviselőkre, polgárookra, kereskedőkre és kiszolgált katonákra. Rabszolgára utaló felirat nem került elő, mindössze egy felszabadított rabszolgáról (*libertus*) tudunk: Sep(timius) Senecióról, aki elhunyt úrnőjének állított sírkövet (RIU 922) a II. század közepe táján.

Legnagyobb számban a helyi eraviscus őslakosság sírkövei ismeretesek. Aquincum és Intercisa mellett a legtöbb éppen itt került elő.

A meghódított törzsek, így az eraviscusok is jogilag idegennek, *peregrinus*nak számítottak, római polgárjoggal nem rendelkeztek, az azzal járó kedvezményektől elestek. Saját, korábbi jogrendjük azonban az idők folyamán fokozatosan kibővült a római polgárjog egyes elemeivel. Különösen a törzsi arisztokrácia tagjai jutottak egyre inkább ezekhez a kedvezményekhez, vezetőik pedig a római polgárjogot is elnyerték. A többiek csak fokozatosan szerezték meg például a házassági vagy kereskedelmi és egyéb jogokat. Az ilyen korlátozott jogadományozások hozzájárultak az elrómaiásodásukhoz. Az őslakosok szükségszerű elrómaiásodásához vezetett, hogy a férfiak egy részét 25–30 évi katonai szolgálatra besorozták és más tartományokba vezényelték. A beolvadás folyamata a II. század közepére egyre erőteljesebbé vált, amit a sírkövek ábrázolásai és feliratai is bizonyítanak.

A legkorábbi, I–II. század fordulójáról származó sírköveiken díszítés alig található, mindössze a hitvilágukra jellemző asztrális szimbólumokat – napkorong, félhold – vésték a kövekre. Felirataik szűkszavúak, csak a legfontosabb adatokat tartalmazzák: az elhunyt nevét, életkorát, atyja s esetleg a sírkövet állító nevét. Peregrinusi jogállásuknak megfelelően csak egytagú nevet viseltek. Ezek többnyire jellegzetes kelta személynevek.

A második fázisban, a II. század első évtizedeiben megjelenő alakos sírköveken a névanyag mellett az elhunyt nők ábrázolásai érdemelnek figyelmet. Hagyományörző viseletük: a fejet borító fátyol, a sodrott nyakpereg (*torques*), vállaikon a tipikus, az őslakossághoz köthető nagy, szárnyas ruhakapcsoló tűk (*fibula*) és a gerezdes karperecek a jellemzőek. Ugyanakkor megjelennek a kocsijelenetes sírkövek is. Az elhunyt képmása és a feliratos mező közötti részen a halottat szállító lovaskocsi hitviláguk jellegzetes megnyilvánulását, a halottnak a túlvilágra való utazását jelképezi (21. kép).

A harmadik, a legkésőbbi csoport, a II. század középső szakaszából származó sírkövek formailag már a jellegzetes római beosztást és díszítést követik. A bennszülött jellegre a még megjelenő kocsitemetkezés áb-

21. MARCUS ATTICUS RUFUS ÉS FELESÉGE, MIRA SÍRKÖVE

rázolása és a nevek utalnak. A férfiak viselete már teljesen római. Ezek a sírkövek átmenetet mutatnak: a kelta, eraviscus vonások megőrzése mellett az emlékek már valóban rómaiak.

A Szentendréről származó és az őslakossághoz köthető sírköveken közel nyolcvan, túlnyomórészt ősi, kelta eredetű személynév található. Az itteni kelta nevek nagy része természetesen az eraviscus törzs egész szállásterületén – nagyjából a mai Pest megye dunántúli része és Fejér megye – előfordul, sőt más kelta törzseknél, így a Fertő-tó környékén élt *bójok*-nál is megtalálhatók. A teljességre való törekvés nélkül álljon itt ízelítőül néhány jellegzetes kelta személynév a szentendrei eraviscusok köréből: Ava, Blastaiu, Casu, Comatumarus, Flao, Magimarus, Masclus, Masuia, Namio, Retdimara, Retimarus, Risimarus, Ritimarus, Satimara, Siliduna, Sisiu, Tacattu, Teraniscio, Velideatus, Verodubena, Vindelio, Vironianus stb. A pannoniai keltaságra igen jellemző *-marus*, *-mara* végződés a szentendrei eraviscusok nevében is gyakori. Közülük a Retdimara, Retdimarus, Risimarus és Ritimarus nevek csak a szentendrei eraviscusok körében ismeretesek.

A jellegzetes kelta nevek mellett gyakori a római névadás is. Elsősorban a latin számnevekből képzett személynévekre gondolunk, mint például Tertius (harmadik) vagy Quintus (ötödik), melyeket a született gyermekek számának megfelelően adtak. Az elrómaiásodás folyamatát mutatják az eraviscus környezetben megjelenő római személynévek, mint Crispus, Firmus, Lucius, Severus, Speratus, Ursus.

Az őslakosság sírkövei a II. század második felére teljesen eltűnnek Szentendrén, de lényegében ez a helyzet egész Pannoniában. Ez egyrészt az elrómaiásodásnak tulajdonítható, de közrejátszottak ebben a század második felének pusztító markomann–szarmata háborúi, melyek a helyi lakosság körében is súlyos véráldozatokat követeltek. A határ menti település különösen sokat szenvedhetett ezektől a betörésektől. Az egész limes mentén ekkor jelentős népességcsere következett be. Az elhurcolt, kipusztított lakosság pótlására a kormányzat a birodalom más, elsősorban keleti tartományaiból hozott új telepéseket. Szentendrére ekkor, 176-ban új helyőrség érkezett: egy szíriai alakulat, s ez alapvető változást hozott a település lakosságának összetételében.

A katonaság

Szentendre római kori lakosságának másik, mindenkor legjelentősebb és meghatározó csoportját az itt állomásozó katonaság jelentette. Számuk a II–III. században ezer fő volt. A III. század végétől számuk erősen megcsappant, a IV. század végére már alig több, mint néhány száz katona állomásozhatott itt. Ehhez a létszámhoz természetesen még hozzá kell számítanunk a katonák családtagjait és a kiszolgáló iparos és kereskedő réteget. A település lakosságának teljes létszámát csak becsülni tudjuk. A virágkorban, a II. század végén, III. század elején 1400–1500-ra tehetjük.

A II. század első felében itt állomásozó helyőrségre vonatkozóan csak feltételezésekre szorítkozhatunk. Az egyik *cohors I Thracum*ra mindössze a téglabélyegek utalnak. Szentendrán nincs egyéb feliratos emlék ettől a csapattól. A szír cohors katonáitól is viszonylag kevés sírkövet ismerünk, elsősorban oltárköveik maradtak reánk. A feliratos kövek hiányát azzal magyarázhatjuk, hogy a korabeli temető sírköveit a IV. század nagy katonai építkezéseinél építőanyagként használták fel. Ezért Leányfaluról és Budakalászáról, az ottani kiserődökből is előkerülnek a cohors emlékei. A reánk maradt emlékanyag egyik érdekessége, hogy a cohors katonái – szemben az intercisai hasonló eredetű cohors katonáival – legtöbbször római és nem szír neveket viseltek. Eddig mindössze három emléken találunk szír nevet, két esetben éppen a cohorshoz köthető feliratokon. Egy oltárkövön Aur(elius) Monimus *decurio* – a cohors egyik 32 főből álló egységének a parancsnoka – neve, egy sírkövön pedig Aur(elius) Monnus vagy Monnius szerepel (RIU 891). A Monimus, Monnus név jellegzetesen szír, mint ahogy az ugyancsak a cohorshoz köthető egyik sírfelirat-töredéken (RIU 935) szereplő Omaina név is szír eredetű. Ez utóbbi felirat építőanyagként a budakalászi kiserődbe volt befalazva. Az Omaina név görög nevű – Theodora, Zosimenes és Diomedes –, azonban nyilvánvalóan szintén szír eredetű családtagok között fordult elő.

A cohors III. századi köemlékein szereplő katonák és családtagjaik általában a Iul(ius) vagy a Sep(timius) *gentiliciumot* (családnév) viselik. Így Iul(ius) Victor zászlóvivő (*equus vexillarius*, RIU 869), Iul(ius) Vale(n)s közkatona (RIU 870), és ide sorolhatjuk Iul(ius) Taurus, „másfélszeres zsoldot” kapó lovaskatonát (*sesquiplicarius*, RIU 874) is, akinek csapat-

teste nincs feltüntetve a feliraton. A katonák másik része a Sep(timius) nevet viselte. Így az előbb említett budakalászi sírkövön szereplő szír katonacsalád vagy Sep(timius) Severinus lovaskatona családja (RIU 888). Ez utóbbinál a Iul(ius) és az Ael(ius) *gentilicium* is előfordul a család másik sírkövén (RIU 887). Ide sorolhatjuk feltehetően még Sep(timius) Bau-leus egészségügyi lovaskatonát is (*equus capsarius*, RIU 875), akinél szintén nem tüntették fel a csapattest nevét. Külön figyelmet érdemel egy névsortöredék (RIU 880) – a plébániatemplom egyik támpillérebe befa-lazva –, amely minden bizonnyal a cohors emlékei közé sorolható. A 11 megmaradt név közül 9 a Sep(timius) családnevet viseli. Nem tartjuk ki-zártnak, hogy a cohors katonái a Septimius Severus-kori újjászervezőkór – amelyre a cohors nevében a „*nova Severiana*” jelző utal – megkapták a római polgárjogot is és felvették a császár *gentilicium*át. A csapat nevé-ben még 212 után is – amikor már elvesztette jelentőségét – feltüntették a *civium Romanorum* („római polgárokból álló”) jelzőt (RIU 865), ami szintén erre a kollektív polgárjog-adományozásra utal.

A cohors emlékei között még az Ael(ius) *gentilicium* fordul elő. Ezzel kapcsolatban külön meg kell emlékeznünk Óbudán, a Daru utcában elő-került szarkofágról, melyet a cohors egyik fiatalon, 20 éves korában el-hunyt katonájának állított édesanyja és nővére, Ael(ia) Apollonia. Érde-kessége, hogy a sírfeliratot egy vers egészíti ki. Ennek a versnek a „másod-példánya”, töredékesen ugyan, Szentendrén is előkerült (RIU 910). Az epikureista hangvételű, s a verssorok első betűje szerint (akrosztichon) Lupus költő által írt (LVPVS FECIT) vers eredetiben és Adamik Tamás magyar fordításában így hangzik:

*Lubrica quassa levis fragilis bona vel mala fallax
 Vita data est homini non certo limite cretae
 Per varios casus tenuato stamine pendes
 Vivito mortalis dunc dant tibi tempora Parcae
 Seu te ruracolens urbes seu castra vel aequor
 Flores ama Veneris Cereris bona munera carpe
 Et Nysyi largae et pinguia dona Minervae
 Candidam vitam cole iustissima mente serenus
 Iam puer et iuvenis iam vir et fessus ab annis
 Talis eris tumulo superumque oblitus honores*

*Ingatag, összezilált, – jó vagy rossz – gyenge, törekeny
élet az embereké; csapodár, sose biztos a vége.
Sok-sok baj közepette a sors vékony fonalán függsz.
Élj, te, halandóként, míg percet hagynak a Párkák,
tápláljon bár tenger avagy falu, város, a tábor,
Vedd Vénus gyönyörét, Nysius, Ceres új adományát,
s véle a drága Minervának ragyogó olaját is.
Büntetlen életet élj, igazat, megtelve derűvel,
már mint zsenge fiú, siheder, majd férj s öregember.
Ez leszel itt, s feleded tisztágit a fönt maradóknak.*

A szentendrei töredék a versnek csak a bal oldali felét őrizte meg számunkra. A feliratos tábla egy családi sírkert falát díszíthette. Sajnos név nem szerepel a feliraton, de szinte bizonyosnak tekinthető, hogy ez a felirat is egy szír családnak készült.

A szír cohors emlékeihez még M(arcus) Aur(elius) Priscus zászlóvivő (*signifer*) oltárköve (RIU 853), egy sírtáblatöredék (RIU 843) és egy fegyvertáros (*custos armorum*) oltárköve tartozik, melyek Szentendréről kerülhettek Leányfalura és Pócsmegyerre.

A szíriai csapattest szentendrei állomásozása egybeesik Ulcisia castra virágkorával. A szír katonaság, melynek első generációja kétségtelenül Szíriából származott, természetesen magával hozta sajátos hazai kultúráját, szokásait, hitvilágát. A szentendrei emlékanyag mellett erre elsősorban a másik, az említett csapattesttel együtt Pannoniába érkezett szír cohors állomáshelyéről, a régészetileg jobban kutatott *Intercisából* (Dunaújváros) származó leletekből következtethetünk.

A szír cohors távozása után itt állomásozó légiórészleg, majd az őket követő lovasalakulat idején is a katonaságé maradt a meghatározó szerep Szentendrén. Ez jellemző akkor is, amikor az életkörülmények az általános gazdasági romlás következtében egyre rosszabbá váltak. A Constantinus-kori bizonyos fokú stabilizálódást és gazdasági fellendülést követően újabb és súlyosabb gazdasági és társadalmi problémák nehezítették a katonaság s vele együtt a település lakóinak életét. A vidéki és a határmenti lakosság a katonasággal együtt a IV. század végére egyre jobban elszegényedett. A IV. század végén, az V. század elején a földhöz kötött

paraszti katonaság ritkuló sorait barbár betelepülőkkel töltötték fel. A szentendrei tábor gyérülő létszámú helyőrsége egyre jobban elbarbárosodott, s a római uralom végére szinte teljesen megszűnt a társadalmi, népi különbség a Duna két partján lakó népség között.

Az aquincumiak

Az őslakosság és a katonaság mellett *Ulcisia castra* lakóinak harmadik csoportját a közeli tartományi székhelyről, Aquincumból Szentendrére és környékére telepedett városi tisztségviselők és a légió kiszolgált katonái, veteranusai képezték. Ez a csoport lehetett minden bizonnyal a település legvagyonosabb rétege. Különösen a II–III. században telepedtek meg szívesen az aquincumiak Szentendrén vagy a környékén épült villákban.

A városi tisztségviselők sorában ott találjuk T(itus) Fl(avius) Feliciót és családját (RIU 904), aki az aquincumi colonia *augustalis*a (a császárkultusz istápolója) volt, L(ucius) Atticius Atticinus és C(aius) Atticius Verecundus *decuri*ókat (városi tanácstagok), akik egy gazdagabb kereskedőcsalád tagjai lehettek (RIU 875). Legalábbis erre következtethetünk feliratukból, melyet *Mercurius*nak, a kereskedelem istenének állítottak. Itt temette el fiát Ael(ius) Ingenuus *decurio* is, mint azt egy szerényebb sírfelirat (RIU 884) mutatja.

Az itt letelepedett veteranusok, akik szintén a helyi társadalom vezető rétegéhez tartoztak, kivétel nélkül az Aquincumban állomásozó *legio II adiutrix*ban szolgáltak. A pannoniai származásúak között található P(ublius) Ael(ius) Crispinus (RIU 883), aki mielőtt leszerelt volna, a légió kürtöse (*cornicen*) volt, vagy P(ublius) Ael(ius) Provincialis (RIU 886) és Nonius Ianuarius (RIU 916), valamint M(arcus) At(t)ius Rufus (RIU 913) *veteranus*ok. Ez utóbbi felesége, Mira a helyi eraviscus lakosságból származott s minden bizonnyal eredetileg is szentendrei lehetett (21. kép).

Más tartományokból származókat is találunk a légió kiszolgált katonái között. Ilyen volt a II. század közepén I(ulius) Rufus, aki *Dalmatia provinci*ából került Pannoniába (RIU 908). A III. században egy kisázsiai eredetű család tagját, az *Ancyra* (Ankara) városából származó M(arcus) Aur(elius) Domitianus *veteranust* temették itt el díszes szarkofágban

(RIU 889). A légio egyik keleti hadjárata idején sorozhatták be. A nevük – egyik testvére Gregorius – alapján görög eredetű vagy görögül beszélő családból származott. Egy szarkofágtöredék őrizte meg számunkra Ael(ius) Proculus nevét, aki mint a légio zászlóvivője (*signifer*) szolgált Aquincumban (RIU 885). Egy másik veteranus az Aquincumban megtelepedett kölni kereskedőcsaládból származott (RIU 939), s bár sírköve a pomázi volt Teleki-kastélyból került a múzeumba, a családnak valahol Szentendre környékén lehetett villagazdasága.

A kölni kereskedőcsalád kapcsán kell megemlékeznünk arról, hogy Aquincum és Ulcisia castra kapcsolata nemcsak az idetelepülő aquincumi polgárok révén volt eleven. A római uralom idején túlnyomórészt Aquincum üzemei látták el iparcikkkel a szentendrei település lakóit. A két település között élénk kereskedelmi kapcsolat állt fenn, elsősorban az ideirányuló áruszállítás formájában. Az iparcikkek – kerámia-, bronz-, vas- és üvegtárgyak, használati eszközök, ékszerek stb. – mellett a II. század közepétől a helyi, igénytelenebb kőfaragóműhelyek termékein túl az igényesebb, művészibb sírkőplasztikai alkotások egyre inkább az aquincumi kőfaragóműhelyekből kerültek Szentendrére. Az Ulcisia castra virágkorából származó kőplasztikai emlékek jelentős részénél a stílusjegyek alapján készítőként aquincumi műhelyeket kell feltételeznünk.

A kapcsolat az aquincumi *collegium fabrum*mal és a *collegium fabrum et centonariorum*mal is fennállott. A collegiumok neve több sírfeliraton szerepel. Ezek a szakmák szerint csoportosuló collegiumok, társulatok egyúttal temetkezési egyletek is voltak. A *faber* építőmester, kőműves, ács, míg a *centonarius* posztós volt. Kezdetben közös egyesületük volt, a II. század közepe táján azonban kettéváltak. A két collegium tagjai egyébként a városok, települések tűzoltási feladatait is ellátták, mivel a tűzoltáshoz szükséges felszereléssel (pl. létrák, posztó stb.) is rendelkeztek. A szétválás előtti időből származik Claudius Trophimus (RIU 897) és a már említett I(ulius) Rufus sírköve (RIU 908). A szétválás utáni korszakban a *collegium fabrum* állított sírkövet a szír származású Aur(elius) Monnusnak (RIU 891) és a M(arcus) Cocceius családnak (RIU 898). Ez utóbbin a sírkő árát is feltüntették: 300 *sestertius*ba került.

Ulcisia castra nemzetiségei

A szírek és a kisázsiai család kapcsán érdemes Szentendre római kori lakóinak nemzetiségi, nyelvi viszonyait megvizsgálni.

A II. században és a III. század első felében bizonyos a XVIII–XIX. századhoz hasonlóan többnyelvű település volt Szentendre. A helyi eraviscus őslakosság kelta nyelve mellett a II. század első felében, de később is az uralkodó, hivatalos nyelv természetesen a latin volt. Kiseb, kelta nyelvet beszélő őslakos csoportok éltek még itt a II. század második felében is, a névanyagban azonban ez már nem mutatható ki. Az ideérkező szír katonaság, s a velük együtt áttelepülő családok maguk között bizonyára az anyanyelvüket, az arabot használták. Szíriában, akár csak a birodalom más keleti tartományaiban a latin mellett a hivatalos nyelv a görög volt. Az *Ancyra*-ból származó család és a szírek egy része is tudhatott görögül. Az Aquincumból ideköltözők természetesen latinul beszéltek, mint ahogy a különböző nemzetiségek ellenére a táborban a hivatalos nyelv a latin volt. A neveken kívül alig találunk utalást a különböző itt élt népcsoportokra. A feliratok, akár hivatalos, akár magán jellegűek voltak, kivétel nélkül latin nyelven készültek. A település virágkorából származó írásos emlékeken helyesírási, nyelvtani hibákat nem találunk, ami a latin nyelv általános elterjedtségére utal. Mellette „házi viszonylatban” bizonyára a kelta, a szír (arab), a görög s esetleg más nyelvek – pl. illyr–trák – is használatban lehettek. A III. század közepétől a latin nyelv már általános volt, a század végétől itt állomásozó „dalmát” lovaság csak a nevében volt dalmát. Az egységes etnikai és nyelvi képen mindössze a IV. század végén történt változás: egyre több barbár telepedett be a tartomány területére és lépett római katonai szolgálatba. A limes táborok, így *Castra Constantia* katonái között is – a leletanyag alapján – megtaláljuk ezeket az újonnan jött barbár elemeket – hunok, alánok, keleti gótok, szarmaták –, akiknek a római világhoz, kultúrához, a latin nyelvhez már alig volt közük.

Szentendre sokistenhívő pogány vallási életéről, a rómaiak isteneiről első-sorban a fogadalmi oltárkövek feliratai nyújtanak tájékoztatást. Az ugyancsak pogány őslakosság istenségeit alig ismerjük, ezek a jelek szerint gyorsan azonosultak a római hódítók hasonló isteneivel.

Az egyetlen, a kelta őslakossághoz köthető vallási emlék jóval később-ről, pontosan 241. június 1-jéről származik, amikor Iul(ius) Victor, a szír cohors zászlóvivő lovaskatonája *Eponának*, az ősi kelta lovasistenségnek szentelte oltárkövét (RIU 869) (22. kép). A helyi lakosság hitvilágára, túlvilági elképzeléseire a kocsitemetkezések és a túlvilági utazást jelképező kocsijelenetes eraviscus sírkövek utalnak. A valódi kocsitemetkezés, melyet csak a törzs legelőkelőbb tagjai engedhettek meg maguknak, Szentendréről nem, de az Aquincum környéki eraviscus településekről – például Budakeszi, Zsámbék – már ismert. Kocsiábrázolásos sírköveink (pl. RIU 893, 901, 911, 925, 928) kivétel nélkül az itteni eraviscus lakosság emlékei közé sorolhatók.

Szentendrén – katonai településről lévén szó – első-sorban a hivatalos állami kultuszok, istenségek emlékei kerülnek elő leggyakrabban. A már életükben istenként tisztelt császárok üdvéért állított emlékek kivétel nélkül a település fénykorából, a Severusok idejéből származnak. Septimius Severus és a fiai üdvéért emelt nagyméretű, de csak töredékesen reánk maradt oltárkö (RIU 864) a császár 202. évi látogatásával állhat kapcsolatban. Egy ugyancsak töredékesen, a leányfalui óratoronyból építőanyagként előkerült oltárkövet (RIU 842) Caracalla császár üdvére állítottak, feltehetően a 213–214. évi események, a császár pannoniai látogatása alkalmával. A két legdíszesebb emlékművet, mely a tábor-szentélyt díszíthette, Alexander Severus és felesége, Iulia Mamaea tiszteletére 230-ban a szír cohors emelte (RIU 867–868). Ugyancsak a Severusok tiszteletére állíthattak egy kis töredékesen megmaradt oltárkövet, mely a plébániatemplomba volt beépítve (RIU 866). Iul(ius) Vale(n)s *Iupiter*-nek és két császárnak szentelt oltárköve bizonyára a két, közösen uralkodó császár, Septimius Severus és Caracalla nevéhez köthető (RIU 872). A Leányfalura került, de eredetileg Szentendréről származó töredékesen megmaradt oltárkövet (RIU 841) a győzedelmes *Mars* istennek és a két

22. IULIUS VICTOR EPONÁNAK SZENTELT OLTÁRKÖVE

császárnak az üdvére emelték. Mint említettük, a nagyobb településeken az *Augustalisok* feladata volt a császárkultusz ápolása. Ilyen Augustalis volt Aquincumban T(itus) Fl(avius) Felicio, akinek sírtáblája Szentendrén került elő (RIU 904). A császárkultusz helyszíne a tábor-szentély, ahol a császár képmását, szobrát őrizték.

A különböző pogány istenségek közül a táborvallás középpontjában *Iupiternek*, az ég, a mindenség urának, a legfőbb római istenségnek a tisztelete állt, aki egyúttal a birodalmi gondolatot képviselte, személyesítette meg. A tiszteletére emelt oltárköveket kivétel nélkül katonák állították (RIU 872, 874, 875, 876, 877), mindössze az egyik feliraton (RIU 873) nem tüntették fel az állító, Ulpius Victor foglalkozását. Sep(timius) Baulus fogadalmi feliratán (RIU 875) *Iupiter* mellett a többi istent és istennőt is megemlítik, míg két feliraton a főistenség, *Iupiter* mellett felesége, *Iuno* „királynő” szerepel még mint a *capitoliumi* triász második tagja (RIU 876, 877). Eddig még nem ismerünk emléket Szentendréről, amelyen a római „szentháromság” harmadik tagja, *Minerva* neve is megjelenne.

A tábor parancsnoka a görög mitológia istenné vált hőséneke, *Hercules Augustusnak*, a „fenséges Herkulesnek” szentelte díszes fogadalmi oltárkövét (RIU 871, 9. kép). Érdemes megjegyezni, hogy Aquincumban is a legtöbb, Herkulesnek szentelt felirat a parancsnokoktól származik. Hasonlóan a katonasághoz köthető a háború, a harc istene, a győzedelmes *Mars* tiszteletére és a császárok üdvére állított, előbb már említett leányfalui oltárkö is (RIU 841).

A többi isten közül *Mercuriust*, a kereskedők istenét kell megemlítenünk: két aquincumi tanácsstag készítettett egy feliratos kőhasábot, mely egy kisebb templom vagy szentély bejáratát díszíthette (RIU 878). A Magyar Nemzeti Múzeum egy kisbronz, mely a szerelem istennőjét, *Venust* ábrázolja, egy kis háziszentély, *lararium* díszé lehetett. A szobrocska arról is tanúskodik, hogy a római istenvilág többi tagját is kellő tiszteletben részesítették Szentendrén.

A szír cohors szentendrei táborhelyén természetesen a keleti kultúrák, vallások tisztelete is elterjedt. Közülük elsősorban *Mithrast*, a perzsák legyőzhetetlen napistenét kell megemlítenünk, akinek kultusza Pannoniában – éppen a jelentős számú orientális elem jelenléte következtében – igen népszerű volt. A késő római temető 75. számú sírjából másodla-

23. MITHRAS-DOBORMŰ

gos felhasználásban nemrég előkerült Mithras-dombormű a kultusz szent-endrei szentélyét, egy *Mithraeumot* díszített (23. kép). A művészi kivitelezésű dombormű a mítosznak azt a jelenetét örökítette meg, amikor a világosságot jelképező Mithras ledöfi a sötétséget képviselő bikát, melynek kiömlő vére megtermékenyíti a földet, s ezzel létrehozza az élővilágot. Sajnos, a dombormű kissé töredékesen maradt reánk, Mithras szokásos kísérői közül *Luna*, a holdistenség és alatta *Cautes* alakja – Mithras állandó kísérője – látható pajzzsal, valamint a kígyó, skorpió és kutya.

Ugyancsak a keleti kultuszok között kell megemlítenünk a phrygiai sapkás *Attis*, a pásztorfiú tiszteletét, akinek egész alakos ábrázolását egy díszes sírépítmény részlete, egy *aedicula* fal őrizte meg számunkra.

A keleti misztériumvallásokkal egy időben a korai kereszténység elterjedésével is találkozunk Szentendrén. Az új hit követői már valószínűleg a III. században megjelentek *Ulcisia castra* településén. Ebből a szempontból nem érdektelen felfigyelnünk a már említett ancyrai (Ankara) családra: *M(arcus) Aur(elius) Domitianus veteranus* testvérei ugyanis jellegzetesen a korai keresztények között előforduló neveket viseltek. A latin *Laurentius* és a görög *Gregorius* név más tartományokban mindig keresztény környezetben jelentkezik. A IV. századi keresztényekről a késő római temető leletei tanúskodnak. A 313-tól államvallássá előlépett keresztény hit elterjedésére a temetői sírkápolna, a vicus militaris területén feltárt kis házi bazilika és a temető egyik sírjából előkerült, ókeresztény jeleneteket, közöttük magát a vallásalapító Jézust ábrázoló bronzlemezek is utalnak. A lelet a két háború között a Római temető utca egyik késő római téglasírjából került napvilágra.

A sírokba helyezett ékszereládikák gyakori leletei a késő római síroknak. Ezeket változatos, igen gyakran figurális díszítésű bronzlemezek díszítették. A szentendrei ládikavereteken a pogány császárkultusz és istenkultusz, valamint a keresztény vallás szinkretisztikus megjelenítésével találkozunk. Az egyik lemezen alul a diadalmenetet tartó *Hercules* alakja és a legyőzhetetlen császárt dicsőítő felirat – *Invicto Constantino* (a legyőzhetetlen Constantinusnak) – olvasható, míg felül Jézus alakja látható, a Bibliából ismert kenyérszaporítási jelenettel (24. kép). Egy másik lemezen Dánielt látjuk az oroszlánok között s egy feltámadási jelenet megörökítését ugyancsak Jézus életéből. Ám Jézus alakja mellett a pogány kultusz főistene, *Iupiter* trónon ülő alakja is szerepel az egyik lemezen. A ládika készítése idejét a kutatás a 318–324. évek közé helyezi, a sírba helyezés természetesen ennél később történt.

A Dunakanyar körút és a Dr. Nagy Lajos utca sarkánál feltárt *cella memoriae*, ókeresztény sírkápolna körüli temetőrészlet sírjaiba már minden bizonnyal keresztények temetkeztek.

*

24. ÓKERESZTÉNY LÁDIKAVERET

Szentendrén a rómaiak emlékét a tábor melletti Római kőtár, a Városi Tanács épületében elhelyezett köemlékek és a Ferenczy Múzeum raktáráiban tárolt több ezer régészeti tárgy, valamint számos utcanév is őrzi. A Római sánc utca, Római temető utca, Római várkert utca, Ulcisia köz, Őrtorony utca, Pannonia utca mind a római kori emlékek helyét jelzik. Az utókor nem feledkezett meg dr. Nagy Lajosról, a kiváló régészről, az aquincumi múzeum egykori igazgatójáról, a város régészeti emlékeinek lelkes kutatójáról sem. Munkálkodásának színhelyét szintén utcanév örökíti meg.

A római tábor korábban feltárt maradványait nagyrészt visszatemették. A föld alatt rejtőző romok a régészek kutató ásójára várnak. Reméljük, hogy a mielőbb megkezdődő szakszerű ásatások jelentős látnivalóval gazdagítják majd a nagymúltú, látványosságokban már eddig is bővelkedő Szentendrét.

IRODALOM

Pannoniára összefoglalóan

Mócsy András: *Pannonia*. = Pauly–Wissowa: Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Supplement IX. Stuttgart, 1962.

Mócsy András: *Pannonia a korai császárság idején*. Apollo Könyvtár 3. Budapest, 1974.

Mócsy András: *Pannonia a késői császárkorban*. Apollo Könyvtár 4. Budapest, 1974.

Tóth István: *A rómaiak Magyarországon*. Budapest, 1975.

Budapest története I/1–2. *Budapest az ókorban*. Budapest, 1942.

1. *Szentendre történetére*

AZ ŐSLAKOSSÁGRA:

Mócsy András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest, 1959.

A LIMESRE ÉS A TÁBORRA ÖSSZEFOGLALÓAN:

Der römische Limes in Ungarn. Szerk. Fitz J. Székesfehérvár, 1976.

Soproni Sándor: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Budapest, 1978.

Soproni Sándor: *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*. München, 1985.

A VIRÁGKORRA:

Fitz Jenő: *Pannonok évszázada (Pannonia 193–284.)*. Hereditas. Budapest, 1982.

Fitz Jenő: *A military history of Pannonia from the Marcoman war to the death of Alexander Severus (180–235.)*. Acta Archaeologica 14. 1962.

A HANYATLÁS KORA, SZENTENDRE A KÉSŐKORBAN:

Soproni Sándor: *Der spätrömische Limes*. . .

Soproni Sándor: *Die letzten Jahrzehnte*. . .

A CSÖRSZ-ÁROKRA:

Garam Éva – Patay Pál – Soproni Sándor: *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken*. Régészeti Füzetek II/23. Budapest, 1983.

II • Szentendre római emlékeire

A KUTATÁSTÖRTÉNETRE ÉS AZ EMLÉKEKRE ÖSSZEFOGLALÓAN:

Magyarország régészeti topográfiája 7. *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás*. XIII/1. kötet. Szerk. Torma István. Budapest, 1986.

A TÁBORRA ÉS A VICUS MILITARISRA:

Nagy Lajos: *Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935. években*. Budapest Régiségei XII. 1937.

Nagy Tibor: *Kutatások Ulcisia castra területén*. Archaeologiai Értesítő 1942.

Nagy Tibor: *A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásokról*. Budapest Régiségei XIII. 1943.

Nagy Tibor: *Ulcisia castra*. Budapest Régiségei XXIII. 1973.

Mócsy András: *Constantia*. = Pauly–Wissowa: *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. Supplement XI. Stuttgart, 1968.

Saria, Balduin: *Ulcisia castra*. = Pauly–Wissowa: *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. II/17. Stuttgart, 1961.

Soproni Sándor: *Ulcisia castra later Castra Constantia*. The Princeton Encyclopedia of Classical Sites. Princeton, 1976.

Soproni Sándor: *Archäologische Forschungen im Jahre 1965. Szentendre, Római sánc u. 16*. Archaeologiai Értesítő 93. 1966.

A HUNKA-DOMBI KISERŐDRE ÉS A DERA-PATAKI HÍDFŐÁLLÁSRA:

Soproni Sándor: *Der spätrömische Limes*. . . és *Die letzten Jahrzehnten*. . .

A FÜRDŐRE:

Soproni Sándor: *Archäologische Forschungen im Jahre 1962. Szentendre. Archaeologiai Értesítő* 90. 1963.

AZ ÓKERESZTÉNY SÍRKÁPOLNÁRA:

Nagy Lajos: *Pannonia Sacra. Szent István Emlékkönyv I.* Budapest, 1938.

A RÓMAI VILLÁKRA:

Thomas Edit: *Römische Villen in Pannonien.* Budapest, 1964.

Topál Judit: *Szentendre—Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Ásatási jelentések. Régészeti Füzetek I/27—29.* Budapest, 1974—76.

Topál Judit: *Feliratos boroskészlet a szentendrei római villából.* *Archaeologiai Értesítő* 111. 1984.

Topál Judit: *Toronymodellek a szentendrei római villából.* *Studia Comitatus* 17. 1985.

AZ ÚTHÁLÓZATRA:

Tabula Imperii Romani L. 34. Szerk. Soproni S. Budapest, 1968.

Soproni Sándor: *Kiadatlan pannoniai mérföldkövek.* *Archaeologiai Értesítő* 78. 1951.

A TEMETŐKRE:

T. Maróti Éva — Topál Judit: *Szentendre római kori temetője.* *Studia Comitatus* 9. 1980.

III · Szentendre római kori társadalmára

A FELIRATOKRA ÖSSZEFOGLALÓAN:

Barkóczy László — Soproni Sándor: *Die römischen Inschriften Ungarns* 3. Budapest, 1981.

Kuzsinszky Bálint: *Kiadatlan római köemlékek Szentendrén.* *Archaeologiai Értesítő* 43. 1929.

Soproni Sándor: *Újabb római feliratok Pest megyéből.* *Studia Comitatus* 17. 1985.

AZ ŐSLAKOSSÁGRA, AZ ERAVISCUSOKRA:

Mócsy András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest, 1959.

Nagy Lajos: *Asztrális szimbólumok a pannoniai bennszülöttek síremlékein*. Pannonia Könyvtár 1. Pécs, 1935.

Nagy Lajos: *Kiadatlan római kori eraviszkus síremlékek Szentendréről*. Archaeologiai Értesítő 1943.

Szabó Miklós: *A pannoniai kelta személynévanyag vizsgálata*. Archaeologiai Értesítő 91. 1964.

A KATONASÁGRA ÉS A POLGÁRI LAKOSSÁGRA:

Barkóczy László: *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*. Acta Archaeologica 16. 1964.

Nagy Tibor: *Commanders of the legions in the Age of Gallienus*. Acta Archaeologica 17. 1965.

Balla Lajos: *Kisázsiai legioveterán szarkofágja Szentendréről*. Archaeologiai Értesítő 99. 1972.

A SZÍREKRE:

Nagy Lajos: *A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében*. Archaeologiai Értesítő 52. 1939.

Soproni Sándor: *Die Caesarwürde Caracallas und die syrische Kohorte von Szentendre*. Alba Regia 18. 1980.

A VERSES FELIRATRA:

Soproni Sándor: *Római sírvers Szentendréről*. Folia Archaeologica 14. 1962.

Szilágyi J. György: *Megjegyzések az új szentendrei verses feliratról*. Archaeologiai Értesítő 90. 1963.

Adamik Tamás: *Megjegyzések a Daru utcai sírvershez*. Archaeologiai Értesítő 103. 1976.

A MITHRAS-KULTUSZRA:

Tettamanti Sarolta: *Mithras-kultusz emléke Szentendrén*. Studia Comitantensia 9. 1980.

AZ ÓKERESZTÉNYSÉGRE:

Nagy Lajos: *Pannonia Sacra*. Szent István Emlékkönyv I. Budapest, 1938.

Nagy Lajos: *Keresztény-római ládaveretek Szentendréről*. Pannonia Könyvtár 19. Pécs, 1936.

Kádár Zoltán: *A szentendrei scrinium ábrázolásai a késő antik császárkultusz vonatkozásában*. Folia Archaeologica 15. 1963.

TARTALOM

7/ BEVEZETÉS

10/ I • SZENTENDRE TÖRTÉNETE A RÓMAI HÓDÍTÁSTÓL A HUN URALOMIG, I–V. SZÁZAD

10/ *A római hódítás*

12/ *Az őslakosok*

14/ *A limes*

17/ *Római helyőrség Szentendrén*

21/ *Ulcisia castra virágkora*

25/ *A hanyatlás kora. Ulcisia castra –
Castra Constantia a későkorban*

30/ *A római uralom végnapjai*

32/ II • SZENTENDRE RÓMAI EMLÉKEI

32/ *Kutatástörténet*

36/ *A tábor: Ulcisia castra – Castra Constantia*

40/ *A polgári település – vicus militaris*

42/ *Fürdőépület*

42/ *Hunka-dombi kiserőd*

44/ *Dera-pataki hídfőállás*

45/ *Ókeresztény sírkápolna – cella memoriae*

45/ *Római villák Szentendre határában*

46/ *Úthálózat*

48/ *Temetők*

54/ III • SZENTENDRE RÓMAI KORI TÁRSADALMA

55/ *Az eraviscusok*

58/ *A katonaság*

61/ *Az aquincumiak*

63/ *Ulcisia castra nemzetiségei*

64/ *Vallási közösségek és társadalom*

71/ IRODALOM

SZENTENDREI FÜZETEK

*A Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár,
a Hazafias Népfront Szentendre Városi Bizottsága,
a Szentendre Barátainak Köre,
a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága és
a Városi Tanács
honismereti kiadványsorozata*

Szerkesztőbizottság:

Benkovits György

Gaján Éva (műszaki szerkesztő)

Máté György (sorozatszerkesztő)

Szeberényi Lehel (olvasószerkesztő)

Dr. Tóth Béla

Zaszlavik Jenő

*A szerkesztőség címe: Pest Megyei Művelődési
Központ és Könyvtár, 2000 Szentendre, Engels utca 7.
Telefon: 26/10-222*

II–III. szám:

Soproni Sándor:

Szentendre a rómaiak korában

Lektorálta:

dr. Póczy Klára és dr. B. Thomas Edit

Felelős kiadó: dr. Végh Károly

ISSN 0237-2185

ISBN 963 7521 46 1

*Készült a Pest Megyei Művelődési Központ
és Könyvtár házi sokszorosítójában*

Táskaszám: 122/1987

A mű szerzője nemzetközi hírű kutató, speciális területe az ókori birodalom határvidékének, a pannoniai limesnek a kutatása. Terepbejárásokkal, ásatásokkal, több évtizeden át új megfigyelésekkel gazdagította a témakört. Kezdő régészként hosszú ideig Szentendrén dolgozott, s azóta is folyamatosan ásat a Dunakanyarban, publikálja a terület római kőemlékeit, a leletanyagot, az egész római kori történetet. Ezekkel az előzményekkel érthető a szerző fölényes anyagismerete, széles körű történeti áttekintése, ami könyvét olyan egyedivé és élvezetessé teszi.

Az már külön szerencse, hogy Soproni Sándor mondanivalóját közérthetően írja le és ezért könyvét a nagyközönség is olvasmányosnak tartja majd. Olyan egyszerűen és világosan fogalmaz, s ami ennél is sokkal ritkább: érdekesítően építi fel a témát, hogy olvasás közben mind ismerősebbé válnak Ulcisia castra név szerint ismert családjai. Mint egy jól megírt regényben, belelátunk életükbe, megértjük társadalmi ambícióikat, nyomon követhetjük gazdasági felemelkedésüket és háborúk idején válságos korszakaikat.

Dr. Póczy Klára